

Tanulmányok

SOMOGYI ÉVA

Az osztrák liberálisok és a dualizmus problémái az 1870-es évek második felében

A Monarchia sorsát 1866 után nem lehetett csupán arra a nemzetre bízni (ti. az osztrák-németre), amely maga is a birodalomból kifelé tekintgetett. Ez a gondolat mint a kiegyezés indoka többször is felmerült a korabeli politikai érvelésekben éppúgy, mint a későbbi történeti munkákban.

A valóság azonban másként állt. Amikor a 48-as frankfurti parlament alkotmánytervezete értelmében választani kellett a német egység vagy az integer Habsburg Monarchia között, az osztrák-németeknek az a része, amelynek Frankfurtban szava volt, az integer Habsburg Monarchia érdekében lemondott a német egységről. Kétségtelen, hogy létezett egy olyan kispolgári szárny, amely a demokratikus Nagynémetország iránt áhított. Ám ha 48-ban nem ezé volt a döntő szó, 67-ben még kevesebb szerep jutott neki. A kiegyezést az osztrák parlamentben az a nagyosztrák liberális párt fogadta el, amely Schmerlingből és örököséből állt: az osztrák-német bürokráciából, a nagypolgárságból és az alkotmányhoz hű nagybirtokosokból. Az pedig a forradalmi 48-ban sem volt a demokratikus, egységes nemzeti állam híve, a konzervatív konszolidáció 67-jében belső konfliktusát leküzdve döntött Ausztria, a Habsburg vezetésű soknemzetiségű Monarchia mellett. Egyébként is a Monarchia belső gondjai lettek égetőek számára, hiszen a német egység problémája már megoldódott szinte a feje felett, tevőleges részvétele nélkül.

A porosz háborúban elszenvedett vereség után, amikor Ausztria kiszorult a német szövetségből, amikor a Monarchián belül a konzervatív, nemzetfeletti arisztokráciára támaszkodó, a centralista birodalmi alkotmányt felfüggesztő Belcredi kormány volt hatalmon, az osztrák-német polgárság felismerte-elfogadta, hogy a dualista rendezés biztosítja nemzeti és társadalmi uralmi helyzetének fenntartását. Hiszen a dualizmus nem egyszerűen alkotmányosságot hozott a birodalom mindkét felében, hanem olyan alkotmányt, amely Ausztriában az osztrák-német polgárság feltétlen politikai hatalmát garantálta az ellene támadó konzervatív nemzetfeletti arisztokráciával szemben. Ha ez így volt, ha az osztrák-német liberálisoknak olyan eminensen szükségük volt nemzeti és társadalmi uralmi helyzetük fenntartásához a 67-es rendezésre, hogyan adódott, hogy olyan hamar meghaladták a dualista rendszert, olyan élesen szembefordultak vele, és más módon keresték nemzeti hegemoniájuk biztosítását? Ez a kérdés végigvonul Ausztria egész dualizmuskori történetén, s meghatározza az osztrák-német liberális polgárság politikai fejlődésének útját.

A jelen tanulmány a komplexum egyetlen kis részletét vizsgálja, azt, hogy az 1870-es évek második felében az osztrák liberális párt hogyan foglalt állást a dualizmus problémájával kapcsolatban. A témaválasztást az indokolja, hogy a liberális párt keretei

között jelentkező német nacionalizmus ezekben az években helyezkedik szembe először az 1867-es rendezéssel, annak bizonyos javítását sürgetve: és éppen a dualizmus-bírálatokban jelentkezik a német nacionalizmus új állam- és politikai koncepciója.

1. Liberális irányzatok

Az „ortodoxok”

Az a liberális párt, amely megkötötte a kiegyezést, az 1870-es években is megőrizte régi programját: ragaszkodását a liberális alkotmányosság elveihez és a Reichsratban képviselt királyságok és országok (amelyet az egyszerűség kedvéért Ausztriának nevezünk) centralizált berendezkedéséhez. E hagyományos felfogás szerint Ausztriában a németiség vezető szerepe különleges rendszabályok nélkül a történeti fejlődés, a németiség szellemi és anyagi produktumainak fölénye következtében érvényesül. Érdekeinek speciális védelmére nincsen szükség, hiszen az ellentmondana a liberális szabadverseny felfogásnak. Ebben az értelmezésben fontosabb számukra a „szabadságeszme” a nemzetinél. — Hiszen történeti tapasztalat, hogy a szabadverseny garantálja a soknemzetiségű Monarchia németisége politikai és gazdasági vezető szerepét. Herbst, a német liberális párt feje öntudattal és őszinte meggyőződéssel jelentheti ki: „Mint elfogadhatatlant utasítom vissza, hogy a nemzet a szabadság felett állna. A németiség és a haza nevében utasítom ezt vissza. . . Ezt mondom, pedig bizonyára nem vagyok rosszabb német, mint bárki más . . . Azonban én osztrák is vagyok, és ha a mi nemzetünk valóban hivatott arra, hogy az ausztriai nemzetek élén álljon, ahogy én ezt hiszem, akkor erre a munka gyümölcseként hivatott, és nem azáltal, hogy vezető szerepét proklamálja.”¹

A hagyományos felfogást képviselő ortodox liberálisok tisztában voltak azzal, hogy a nemzeti eszme, legyen az német, vagy más nemzetek *meghirdetett* nacionalizmusa, végzetes lehet a soknemzetiségű Monarchia számára, amit pedig létük biztosítékának tekintettek. Ragaszkodtak a Habsburg Monarchiához, úgy abban a formában, ahogy az az 1870-es években konszolidálódott. Így kell értelmezni Plener kijelentését: „kiváltképpen állami értelemben konzervatív párt vagyunk”² — ez az osztrák liberalizmus lényege: eszmében liberális, funkciójában annak a hatalmi viszonynak a konzerválója, amely a 70-es évek elején megszilárdult Ausztriában. Az óliberálisok konzerváló liberalizmusa a dualista Monarchia legfőbb biztosítója a birodalom nyugati felében. De voltak Ausztriában, akik más okból — mert a rációnak ellentmond, mert középkori előítéleteket táplál — már korán, az 1870-es években elutasították a megvallott-meghirdetett német nacionalizmust; akkor, amikor éppen csak feltűnt az első konzervatív társadalmi reformprogramokban, szociáldarwinista, antiszémista teóriákban. Azt féltették tőle, ami számukra

¹ Neue Freie Presse, 1873. máj. 19. Idézi: *Diethild Harrington-Müller: Der Fortschrittclub im Abgeordnetenhaus des Österreichischen Reichsrats 1873–1910.* Wien-Köln-Graz. 1972. 25.

² *Zachár József: Az osztrák-német liberális mozgalom (Alkotmánypárt) és a politikai hatalom 1861–1881.* Bp. 1976. (kézirat) 645.

Ausztria különös voltát jelentette, azt a kultúrát, szellemi légkört, ami éppen azért volt sajátosan osztrák, hogy nemcsak német volt.³

A német liberálisok többsége biztonságban érezte magát az 1870-es évek Ausztriájában. A Hohenwart-kormány bukása után úgy tűnt, végleg legyőzték az arisztokrácia föderatív próbálkozásait. Ahogy az októberi diplomával, majd Belcrediel, úgy Hohenwarttal is sikerrel küzdött meg, s ebben a küzdelemben a dualista centralizmus, a két vezető „nemzet” együttműködése kiállta a próbát.⁴

Kezdetől túlzottan közönségesnek látták a türelmetlen fiatalokat. Az öregek arisztokratikusak voltak. Nemcsak azért, mert a liberális pártban a születési és hivatali arisztokrácia egy sor képviselője foglalt helyet, hanem a középrétegektől való tudatos elzárkózás következtében is. A választójogot rendkívül szűk körre korlátozó, s azon túl is a szavazatoknak eltérő súlyt biztosító, ún. kuriális választási rendszer következtében a liberális pártnak sem lehetősége, sem szüksége nem volt szélesebb társadalmi bázis teremtésére.

A liberális közélet a ritka Reichsrat- és Landtag-választásokat megelőző gyűlésekben merült ki. A születése pillanatában halódó egyleti élet akkor élénkül meg, amikor a fiatalok új tartalmú és hangvételű nacionalista jelszavakkal jelentkeznek.⁵ Az öregeket fölényes szellemi elzárkózás jellemezte. A neves liberális politikusok megszerkesztett szónoklatokkal léptek fel. A parlamenti vitákat intellektuális csatározásoknak tekintették, ahol az igazabb érveknek s az intellektuális fölénynek kell győznie. Nem tudtak és nem is akartak szót érteni a bécsi kisemberrel. Sajtójuk nem neki szólt, a Neue Freie Presse-t sohasem olvassa a gürteli szatócs, vagy a prágai német hentes. Az osztrák liberális párt a keveseké maradt, s ezért súlyos árat kellett fizetnie.

Kik is voltak ezek a vezető liberális politikusok? – Néhány személyes pálya bemutatása talán közelebb hozhatja hozzánk e sajátosan heterogén csoportot.

A nyolc éven keresztül hatalmon levő liberális kormány (1871–79) feje Adolf Auersperg herceg a Hohenwart-kísérlet bukása után kapta császárától a megtisztelő feladatot. Előkelő, a birodalomnak számos államférfit adó csehországi német arisztokrata családból való. Bécsi korabarokk palotájában az arisztokrata szalonpolitikát sajátosan elegyíti a mindennapok szerényebb polgárius életvitelével. Ahhoz a generációhoz tartozik, amelynek számára a liberalizmus a természetes világnézet. Auersperg annak egy sajátos, „deutschböhmi” színezetét képviselte. Ismerte szűkebb hazája másik nyelvét is, s a nemzeti politikában hajlott az engedményekre; s nem akart gátat vetni a cseh gazdasági-kulturális fejlődésének. A 60-as évek viharos cseh Landtag ülésein közvetíteni próbált a két nemzet között. De a Gesamtstaat vezetése, — amelyet a németek alkottak, —

³Coronini liberális politikus mondja: „Ausztria a felvilágosult világpolgári szemlélet menedékhelye, és az a feladata, hogy a maradiságnak ellenálljon, amely vitathatatlanul abban áll, hogy a nemzeti érzést, amely oly természetes és szent, minden másnak fölébe helyezi, és a szellem modern irányzataival szemben egy kizárólag a születéstől függő privilégiumot tart fenn.” *Fritz Zeillinger: Staat und Gesellschaft in der Auffassung des Österreichischen Liberalismus.* Wien. 1848 (kézirat) 52.

⁴*Walter Rogge: Österreich seit der Katastrophe Hohenwart–Beust II.* Leipzig-Wien. 1879. 101–102. Adolf Auersperg levele Andrássyhoz 1876. jan. 14. *Paul Molisch: Briefe zur deutschen Politik in Österreich von 1848 bis 1918.* Wien-Leipzig. 1934. 185–187.

⁵Az alsóausztriai helytartónak a belügyminiszterhez címzett az egyleti életről szóló beszámolóinak sora bizonyítja ezt. *Niederösterreichisches Landesarchiv, Wien (NÖLA) Präsidialakten.*

számára magától értetődően a németeket illette. Axiómának tekintette, hogy a német nyelv, mint általános közvetítő uralkodjék a közhivatalokban. A Hohenwart-kormány idején határozottan fellépett a tartományi autonómia kiterjesztése, az egység lazítása ellen. Ekkor és ezzel nyerte meg a németiség maradéktalan szimpátiáját.

Katonai pályafutás állt mögötte, amikor 1867-ben először lett tagja a csehországi tartományi bizottságnak. 1870-ben lépett állami szolgálatba, mint salzburgi tartományi elnök. Azt mondták, a katonai szolgálat alakította ki temperamentumos szenvedélyes, néha durva modorát, de lehet, hogy jellegzetes nemesi büszkesége a katonai szolgálatban éppúgy érvényesült, mint a polgári életben.

Nyolc éven át volt Ferenc József miniszterelnöke. Azokhoz, tehát a többséghez tartozott, akiket intim viszony a császárhoz nem fűzött, akikhez hatáskörükön túl tanácsért, véleményért a császár sohasem fordult. Auersperget nyolc évi kormányelnökség sem jogosította fel arra, hogy bukása másnapján az uralkodói audiencián politikai természetű megjegyzéseket tehesen.

Nem volt markáns politikai egyéniség. Mérsékelt liberális és centralista politikát követett akkor, amikor erre lehetőség nyílt: a császár számára úgy tűnt, a birodalma hatalmi helyzetét garantáló dualista rendszer csak egy ilyen – Ausztriában is liberális, német centralista-rendszerrel – tartható, amikor a németiség zöme úgy érezte, ez a politika hatalmának legbiztosabb formája. Így lehetett az Auersperg-kormány olyan hosszúéletű.⁶

Lasser belügyminiszter salzburgi nemesi család sarjaként a vormärzi alsó-ausztriai liberális reformmozgalomban indul, Kremsierben jelentős szerepet játszik. Az 50-es években állami szolgálatba lép. Az októberi diploma után igazságügy-, a Schmerling-kormányban közigazgatási miniszter. Hohenwart személyes politikai ellenfele. Auersperg benne kereste és találta meg azt a támaszt, aki gazdag tapasztalatait a kormány rendelkezésére bocsátotta. Sokak véleménye szerint ő volt a kormány igazi vezető egyénisége. Az Auerspergnek nevezett Lasser-kormány elnevezés ellenfelétől, Hohenwarttól ered.

Lasser a kormány legidősebb tagja volt, s talán ez is okozta, hogy egy korszakkal korábbi, tehát egy ányalattal centralistább liberalizmust képviselt, mint minisztertársai. Schmerling tanítványaként a kormány tekintélyét akarta fenntartani, jól, azaz hatékonyan kormányozni, a képviselőháznak annyi befolyást engedni, amennyi az alkotmányosság folyamatos funkcionálásához, fennállásához szükséges. Széles homloka intelligenciájáról, arckifejezése roppant energiájáról árulkodott. A személyes érintkezésben begombolkozott, nehezen adta ki magát. Kevés személyes híve akadt, de tisztelték komolyságát, akaraterjét, cselekvési készségét.⁷

A Horst család a birodalomból vándorolt a Monarchiába. Az apa Erdélyben teljesített katonai szolgálatot. Ott, Nagyszebenben született fia, Julius 1829-ben. Tízennégyesztendő, amikor kadetiskolába kerül. Részt vesz az erdélyi harcokban Bem ellen. 1866-ban a Hadügyminisztériumban a katonai szervezési osztály vezetője lesz. Kuhn

⁶ *Alois Czedik*: Zur Geschichte der k. k. österreichischen Ministerien 1861 bis 1916. Teschen-Wien-Leipzig, 1917. I. 278–279. Kaiserhaus, Staatsmänner und Politiker. Aufzeichnungen des k. k. Statthalters *Erich Graf Kielmansegg*. Hrsg.: Walter Goldinger. Wien-München 1966. 186–198. *Ernst Plener*: Erinnerungen. II. Stuttgart-Leipzig, 1921. 10.

⁷ *Karl Müllner*: Freiherr Lasser v. Zollheim. Eine Biographie. Wien, 1962 (kézirat). *Plener*, II. 10–11. *Kielmansegg*, 205. *Czedik*, I. 251. Neue Freie Presse, 1879. nov. 19. *Josef Redlich*: Lasser und Schmerling (Nach ihren Briefen) in: Österreichische Rundschau 19. Wien, 1909.

mellett a modern hadseregszervezet kiépítésében, az 1868. évi véderőtörvény előkészítésében játszik szerepet. 1871-ben az Auersperg-kormányban honvédelmi miniszter lesz.

Horst nemzetfeletti katonai bürokrata. Mégsem kell idegenül éreznie magát a liberális kormányban. Igaz, a kabinet néhány tagja az akadémiai légióban küzdött, vagy kremsieri képviselő volt, amikor a 19 éves fiatalember a magyar forradalom ellen harcolt. De 48 a fiatalság távoli emléke, s Horstnak nincsen elvi nézeteltérése kollégáival.

Személyes magatartásában sem kell az ellentétet keresni a hadsereg egységét féltő katona s a politikus közt, aki 1880-ban elvi meggyőződésére hivatkozva kiválik az egyre jobbra tolódó Taaffe-kormányból, hogy aztán uralkodója felhívásának engedelmességgel lemondjon mandátumáról elismerve, egy katona nem engedheti meg magának, hogy a miniszteri széktől megválva ugyanazon kormány ellen, melynek korábban tagja volt, opponáljon.⁸

Unger és Glaser jelentik az intellektuelek betörését a kormányba. Mindketten jogi professzorok, ismert jogtudósok, akik nagy tekintélynek örvendenek a bécsi liberális tudós körökben, abban a társadalmi szférában, amely a liberalizmus jellegzetes és leghűségesebb támasza, amely legtovább tart ki ez eszme mellett, s amelynek orgánuma a politikai hatalommal rendelkező Neue Freie Presse.

Glaser Csehországban született 1831-ben. A neves bécsi Schotten-gymnasiumban, aztán a zürichi és a bécsi egyetemen tanult. 1860-ban már a bécsi egyetem rendes professzora. A modern büntetőjog kialakításában szerez jelentős érdemeket. Az Auersperg-kormányban az igazságügyi tárcát kapja.⁹ Unger 48-ban résztvesz a bécsi egyetemi megmozdulásokban, a forradalom után Németországba megy. Kant városában filozófiát tanul, majd Bécsben jogi doktorátust szerez. Prágában, később Bécsben egyetemi katedrát kap. 1861-ben Fischhoffal közösen egy brosúrát adnak ki a magyar kérdés rendezéséről. Ekkor kezdődik politikai pályafutása. Igen korán, már 1861 márciusában az öszbirodalmi centralizáció és a liberális alkotmányosság összeegyeztethetetlen voltát hirdeti. A korabeli osztrák liberalizmus elvi alapproblémája foglalkoztatja: a liberalizmus és az önkormányzat összefüggése, ill. az, hogyan élhet tovább Ausztria mint szabad centralizált állam. A 60-as években lehetőséget lát a helyi autonómia és a liberális-centralista állam összeegyeztetésére. Amikor 1869-ben a kormánypolitika szintjén kerül összeütközésbe a helyi autonómia a liberális centralizáció követelményeivel, amikor a német liberálisok túlnyomó többsége fenyegetőnek érzi a föderalista engedményeket, Unger is a szigorú centralizmus mellett dönt. Így méltó arra, hogy Auersperg kormányába hívja, s rábízza a tájékoztatási ügyeket („Sprechminister” lesz.)¹⁰

Végül ismerkedjünk meg a hagyományos ortodox liberális gárda két vezető egyéniségével: Plener és Herbst alakjával.

⁸ *Heinrich Friedjung*: Julius Freiherr von Horst Österreichischer Minister für Landesverteidigung 1871–1880. Wien. 1906. Horst lemond a miniszterségről: Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien (HHSStA) Nachlass Horst K. 4. Két felirat az uralkodóhoz 1880. máj. 26. és 1880. jún. 12.

⁹ Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950. II. Hrsg.: Leo Santifaller, Graz-Wien-Köln. 1959. Neue Freie Presse, 1885. dec. 27. *Josef Vesely*: Der Niedergang des deutschen Liberalismus in Österreich und seine Ursachen. Wien. 1959 (kézirat) 25–28. *Plener*, II. 11.

¹⁰ *Czedik*, I. 252–253, 297. *Kielmansegg*, 210. Neue Freie Presse, 1913. máj. 2. *Richard Charmatz*: Adolf Fischhof. Das Lebensbild eines österreichischen Politikers. Stuttgart-Berlin. 1910. 148–152, 247–248.

Ernst Plener 1841-ben Csehországban, Egerben (Cheb) született. Pozsonyban járt gimnáziumba, majd egyetemre Lembergben, ahová apját a hivatali szolgálat szolgáltatta. 1860-ban, amikor apja a Schmerling kormány pénzügyminisztere lesz, maga is Bécsben folytatja tanulmányait. Itt doktorál, azután Berlinben tanul egy ideig, ahol apja közvetítésével politikus körökben is megfordul. A párizsi szalonokban mint fiatalember élvezi, hogy egy nagyhatalom diplomáciai megbízottja. London rendkívüli hatást gyakorol rá. Figyelemmel tanulmányozza az angol parlamentarizmust, s az itt töltött évek ébresztenek benne bizonyos szociálpolitikai érdeklődést. 1873-ban 32 évesen Reichsrat képviselő, s az évtized végén a liberális párt többé-kevésbé elismert vezetője. Apja liberális centralista szellemében nevelkedett. A 70-es évek második felének politikai mozgalmában nagyjából osztja pártja általános nézeteit: ostromozza a tízévenként megújítandó gazdasági kiegyezést, az egyre növekvő állami kiadásokat. A párt sorsa szempontjából döntő kérdésben azonban nem tart a többséggel: támogatja Andrássy külpolitikáját. Úgy véli, csak az aktív balkáni politika óvhat az orosz előretörtéstől, az autokratizmus és a pánszlávizmus megerősödésétől.¹¹ Ezzel lesz az udvari körök számára személye elfogadhatóbb a párt élén, mint nagy vetélytársáé, Herbsté.

Eduard Herbst észak-csehországi cseh családból származik. Apja azonban már bécsi ügyvéd. Itt születik 1820-ban fia, Eduard. Mint politikustársai szinte kivétel nélkül, Bécsben jogot tanul. 27 évesen Lembergben, majd Prágában egyetemi tanár. 1861-ben Reichsrat-képviselő. Feladja a tudományos pályát, s kizárólag a politikának él. A Belcredikorszakban tesz szert politikai tekintélyre, a „polgárkormányban” igazságügyminiszter, a 70-es években vitathatatlan pártvezér. Egyénisége a kortársakat s az utókort egyaránt foglalkoztatta. Nagydarab, szélesvállú férfi, roppant mozgékony, kifejező arccal, fanyar, kesemys, csípős modorral. Nyers volt és nem tanúsított megértést mások véleménye iránt. Műveltségét is kétségbe vonták. Tekintélyét azonban senki sem vitatta, pedig az nem nyugodhatott kizárólag politikai kíméletlenségen. Sőt azon sem, hogy a közigazgatás minden ágában járatos volt, hogy szorgalmát, lelkiismeretességét, jellem tisztaságát, anyagi feddhetetlenségét mindenki ismerte.

Úgy tűnik, a Herbstnek mindig felrótt tagadás szelleme nemcsak összeférhetetlenségéből eredt, vagy gondolkodásbeli hiányból, logikából, amely csak mások érveinek cáfolatára alkalmas. Herbst politikai pályafutásának során többször került abba a helyzetbe, hogy ő gátolta meg, hogy pártja a parlamenti játékszabályok szerint bizonyos politikai kompromisszumok árán politikai hatalomra kerüljön, vagy hatalmát megőrizze. Beust emlékiratai nyomán megmagyarázhatatlan szeszélynek, a felelősségtől való beteges viszolygásnak tűnik Herbst 1867-es magatartása, és sajátos módon, mások visszaemlékezései által megerősítve így ment át a köztudatba is.¹²

Pedig Beust tudta, hiszen Herbst neki írta meg, hogy az adott helyzetben, 1867 júniusában a kormányalakításra miért nem vállalkozik. „A jelenlegi kormány a birodalmi kormányból származik és most is mint birodalmi kormány tevékenykedik. . . Mivel pedig a birodalmi kormány egyúttal e birodalomfél országainak és tartományainak kormánya,

¹¹ Neue Österreichische Biographie. II. 164. *Eduard Suess*: Erinnerungen. Leipzig. 1916. 251.

¹² *Friedrich Beust*: Aus dreiviertel Jahrhunderten. Stuttgart. 1887. II. 144. A kormányalakítási problémáról részletesebben: *Somogyi Éva*: A birodalmi centralizációtól a dualizmusig (Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez). Bp. 1976. 203.

ennek azzal a fájdalmas következménnyel kellett járnia, hogy a birodalom érdeke lényegében e birodalomfél érdekével egybeesőnek és Magyarországgal szembeállónak tűnt. És úgy látszik, mintha minden koncesszió, amit Magyarország a birodalomnak tett, az örökös tartományoknak tett engedmény volna. Lajtán innen és túl ma is sokan így fogják fel. A valóság pedig teljesen homályban marad, az ui., hogy az örökös tartományokat nem fűzi más érdek a birodalomhoz mint az, ami Magyarországot, és éppen ezért nem kényszeríthetők a magyaroknál nagyobb áldozatokra.¹³

Nagyon keveset olvas ki ezekből a sorokból az, aki az unos-untalan emlegetett, melyik birodalomfél milyen mértékben járuljon hozzá a közös ügyekhez – vitát látja bennük. Herbst nem érezte azonosnak a Reichsratban képviselt királyságok és országokat (Ausztriát) a Habsburg-Monarchiával. Elismerte, hogy Ausztriának – az osztrák-német liberálisok által alkotmányosan vezetett nyugati birodalomfélnek – szüksége van a Habsburg nagyhatalomra, de nem, hogy érdekei azzal azonosak lennének. Ezt a különbséget ismereteink szerint Herbstnél világosabban akkor senki sem fogalmazta meg. Az érdekek különbözőségéből természetesen következik a birodalom érdekeivel időnként ütköző Ausztria fogalma, s az ellentmondás feloldhatatlan. Herbst személyesen megélte ezt a szükségszerűen a Monarchiához tartozás és a vele való érdekellentét konfliktusát, ami az egyszerű politikai taktika szabályai szerint magyarázhatatlan lépésekre készítette. De Herbst nem az ellentmondás szelleme, akinek egyetlen ténykedése az opposzió (ha bizonyára egyénisége is hajlott erre). Akkor játszik pozitív (vagyis alkotó szerepet), amikor előtérbe kerül, hogy ennek az általa képviselt Ausztriának szüksége van a Habsburg-Monarchiára: Belcredi és Hohenwart idején, amikor a „Monarchia” megvédi a német vezetésű Ausztriát. De 67-ben éppenúgy az ellentmondás szelleme, mint 78–79-ben, mert a Monarchia külpolitikáját: a balkáni hódítást, a szláv területek megnövelését, a külpolitika inparlamentáris kezelését az ő Ausztriája érdekei ellen valónak látja. Ebből a konfliktusból nincsen kiút, csak kibúvót lehet keresni. Herbstet vitatható taktikai húzásokba, saját pártja lejáratásának látszatába kergeti-menekíti.¹⁴

Egy új politika előfutárai: a nacionalista diákmozgalmak

Ezzel a generációval szemben, amelynek egyéni pályaképeiből is kitűnik, hogy 1848 ifjúkori alapménye volt, az 1870-es évek elején fellép egy új nemzedék, amely már nem a Vormärz rendi gyűléseiből, és nem is a 48-as Akadémiai Légióból indul – legfeljebb annak emlékéből-mítoszából. Az új generációnak is az egyetem ad szellemi-eszmei indítást, az a diákélet és mozgalom, amely valamikor az ötvenes évek végén, az abszolutizmus lezárulásával éled újjá. Amikor az abszolutizmus ellen és a nemzeti törekvések kifejezése-

¹³ Molisch, Briefe 40–43.

¹⁴ Herbst személyiségéről: *Elisabeth Wymetal*: Eduard Herbst, sein Werdegang und seine Persönlichkeit vornehmlich auf Grund seiner selbstbiographischen Aufzeichnungen. Wien. 1944 (kézirat) *Plener*, II. 6. *Suess*, 247, 410. Neue Freie Presse, 1892. jún. 26. Horst levele Pollaknak, a liberális újságírónak, amelyben az Auersperg-kormány bukását beszéli el 1898. máj. 5. *Molisch*, Briefe 211–212. *Friedrich Schütz*: Werden und Wirken des Bürgerministeriums. Leipzig. 1909. *Fritz Fellner*: Kaiser Franz Joseph und das Parlament. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs IX. Wien. 1956.

ként Pesten Kazinczy ünnepélyeket rendeznek, a bécsi és a grazi egyetemen Schiller születésének centenáriumáról emlékeznek meg. Megalakulnak az első német jellegű és szellemű diákszervezetek: Bécsben a Silesia Burschenschaft, az Akademischer Leseverein, Grazban az Orion szövetség. Csak éppen az a bizonytalan, hogy mit jelent a nemzeti törekvés a soknemzetiségű s a Német Szövetséghez tartozó Ausztriában. — A diákszervezetek a német egységet mindenek fölött valónak látják, a német egységet Ausztria nélkül is megvalósítandónak. 1866-ban a diákság egy részében olyan határozott a kisémet szellem, hogy Bécsben nem sikerül akadémiái szabadcsapatot szervezni a poroszok ellen, Grazban pedig a hatóságok erre már kísérletet sem tesznek. 1867 után újabb kisémet szellemű diákszervezetek jönnek létre: a grazi Arminia, a bécsi Teutonia és a Libertas. A német diákszervezetek alakulásuk pillanatától 48 örökösének érzik magukat: annak a forradalomnak hívei, amely 48-ban a Stephanskirchére a fekete-sárga lobogó helyett a német trikolorot tűzte, amely német egységet akart: ezt, *csak ezt* jelenti számukra 48. És ezzel együtt eleve a liberálisok ellen lépnek fel, mert azok a nemzeti egységről lemondva is ragaszkodtak a soknemzetiségű Monarchiához, a decemberi alkotmány ellen, mert az a német egység adott formájával megbékülő osztrák államkoncepciót tükrözött.

Bár a diákság többsége továbbra is Nagyausztria híve marad, az 1870-es években tovább terjed a diákság körében a német irányzat. A Leseverein der Deutschen Studenten (1871) a nacionalista szellemű diákság átfogó szervezete lesz. A nemzeti élet központja Bécs, Graz messze elmarad mögötte. Prágában egy olyan irányzat, amely más akar lenni, mint egyszerűen német a csehekkel szemben csak 1871 után jelentkeznek.¹⁵

A diákszervezetek német nacionalizmusát inkább romantikus lelkesedés jellemezte, tisztelet a nagy és erős Németország iránt, rajongás a korabeli német irodalom olyan képviselőiért, mint Victor Joseph Scheffel (1826–86), aki a historizmust elegyítette a „bursikóz” sörívő jókedvvel és a dél-német kedélyességgel.¹⁶ És korántsem volt határozott elképzelésük arról, hogyan lehet a németség egységvágyát kielégíteni. A politikai elképzelések kialakulatlanok. Hiszen a bécsi Libertashoz tartozó Strecker még 1878–79-ben is azt vallja, hogy az Anschluss Ausztria szabadelvű fejlődése szempontjából hátrányos volna. S a diákszervezetekben feltűnnek olyan hangok is: egyesüljünk Németországgal, de ne Hohenzollern uralom alatt. Azaz a diákszervezetekben is él az „Einheit” és „Freiheit” antagonizmusa, amelyből nemcsak a valóságban nem mutatkozik kiút, hanem az elméletet is a teljes zűrzavar uralja.

Az osztrák történetírás azt hangsúlyozza, hogy a diákmozgalom előtte jár a nagypolitikának, és Schönerer fellépéséig nincsen jelentősebb kapcsolata parlamenti politikussal.¹⁷ Azt hisszük, hogy pl. a Deutscher Leseverein több mint diákmozgalom vagy a diákok és tanárok közös politikai szervezete. Kialakul egy sajátos hangulat az egyetemi

¹⁵ *Paul Molisch*: Politische Geschichte der deutschen Hochschulen in Österreich von 1848 bis 1918. Wien-Leipzig. 1939. 71–103. *Oskar Scheuer*: Die geschichtliche Entwicklung des deutschen Studententums in Österreich mit besonderer Berücksichtigung der Universität Wien. Wien-Leipzig. 1911. 247–276.

¹⁶ *Szerb Antal*: A világirodalom története. Bp. 1958. 663.

¹⁷ *Ingeborg Winkler*: Die deutschnationalen Bestrebungen und der Gedanke des Anschlusses der Deutschösterreicher an das Deutsche Reich von 1870/71 bis 1907. Wien. 1974 (kézirat) 174–195. Schönerer a szélsőséges Anschluss-párti német nacionalizmus vezetője az 1870-es évek végén válik politikai tényezővé.

városok diáksága körében, amely hat azokra is, akik már elhagyták a főiskolát. Az „Altbursche” bevett fogalom lesz. A diákszervezetek ülésein az „öregdiákok” tartják a politikai szónoklatokat, akik tanárok, tartományi hivatalnokok, üzletemberek lettek, de megőrizték fiatalkoruk nemzeti radikalizmusát. Az évek során egyre több neves ember lesz a diákszervezetek pártoló vagy dísztagja, közöttük Reichsrat meg Landtag képviselők is.¹⁸

Nem azt akarjuk mondani, hogy a 70-es évek elején jelentős német nacionalizmus lett volna Ausztriában, csak annyit, hogy az értelmiségtől nem volt idegen egy romantikus-rajongó olyan nemzeti gondolat, amely keletkezése pillanatában érzéketlen volt az aktuális és reális (reálisan megoldható) társadalmi politikai problémák iránt (mint az alkotmányos-liberális osztrák állam kiépítése), s valójában a Monarchia belső nemzeti problémái sem foglalkoztatták.

A napi politikát azonban nem az egyetemi ivók hangulata, hanem a nagypolitika realitása határozta meg; a Német Császárság megalakulása s a csehek megbékítésének Hohenwart-féle kísérlete: fenyegetés a dualizmus mint Ausztriában német hegemoniát biztosító liberális-alkotmányos berendezkedés ellen. A szituáció erősen emlékeztetett 1866 őszére: belül „a szlávoknak kedvező”, azaz centralizmus ellenes antiliberális kormány, s a nemzetközi politikában Ausztria német érdekeinek veresége. S a reagálás is hasonló: *német nacionalista hullám az osztrák-németség körében.*

A „neológ” liberálisok

A fiatalok (fiatal liberálisok, ifjúnémetek, s még egy sor egyéb névvel illetik őket) maguk mögött a Burschenschaftok zavaros emlékével, most lépnek az Életbe, s hamarosan önálló politikai tényezővé lesznek.

„Az államban egy gondolatnak kell uralkodnia. Ez pedig Ausztriában nem lehet egyszerre német, cseh, lengyel, szlovén, olasz; és osztrák sem lehet, mert az ehhez nélkülözhetetlen alap, az osztrák nemzet hiányzik. A vezérlő eszmének határozott nemzeti színezetet kell viselnie és mi németek kultúránk, számarányunk és történelmi múltunk következtében jogosnak érezzük követelésünket, hogy az állam nemzeti jellege német legyen.” Nincsen osztrák nemzet! Mi németek vagyunk — jelenti ki Göllicher 1871-ben a második német-osztrák pártkonferencián.¹⁹ A fiatalok, akiket képviselt, a decemberi alkotmány talaján álltak, a liberális intézmények hívei voltak, azonban az alkotmány legfőbb értelmét számukra az adta, hogy parlamenti többségüket garantálta, és az állam centralistá berendezkedése következtében a vegyes nemzetiségű területeken a németeket támogatta. Először voltak ők németek és csak aztán liberálisok, de a két fogalom még összeegyeztethető volt.

¹⁸ NÖLA Präsidialakten P₃ ad₃ No. 5826. 1877. okt. 12. A rendőrigazgató jelentése a helytartónak az olvasóegylet többéves tevékenységéről. Itt név szerint felsorolja azokat a politikusokat, akik az évek során állandó kapcsolatba kerültek a szervezettel. Ezek: Nikolaus Dumba, Max Menger, Carl Russ, Georg Schönerer, Eduard Sturm és mások. Az alsóausztriai helytartó a belügy-miniszterhez írt féléves jelentései az egyleti életről a 70-es évek folyamán a diákszervezeteket és olvasóegyleteket a német nacionalista törekvések középpontjának tekintik. NÖLA Präsidialakten.

¹⁹ Harrington-Müller, 15. Göllicher a felsőausztriai fiatalok csoportjához tartozik. A pártkonferenciáról később még szólnunk.

A fiatalok programja három egymást követő német-osztrák pártkonferencián formálódott. A tanácskozásokat, – amelyekre a fiatalok szervezésében és kezdeményezésére került sor – az egész liberális pártot átfogó, éppen a párt egységét megteremtő szándék hívta életre, de a konferenciák menetét – jellegét a többségben levő fiatalok határozták meg.²⁰

Számukra egyetlen mindennekfelett álló érdek létezett: a német nemzeti. „Minden felmerülő kérdést elsősorban abból a szempontból kell megvizsgálni, hogy megfelele-e a németek jogainak és igényeinek.”²¹

Hasonló gondolatot fogalmaz meg, csak félreérthetlenebbül három év múltán a német-osztrák pártkongresszus. „Nem szabad hagyni, hogy látszólagos gazdasági előnyök, vagy szabadságjogok a német érdekek megsértésére csábítsanak.”²²

Az 1873 áprilisi tanácskozás ugyan elfogadja a meghirdetett nacionalista programot, ám az öregek határozottan szembehelyezkednek vele. Herbst, a májusi leplitzi csehországi német pártkonferencián mint elfogadhatatlant utasítja vissza, hogy a „nemzeti” a „szabadság” felett állna, s a csehországi pártértekezlet 1200 résztvevőjéből csak 40 teszi magáévá a fiatalok elképzeléseit.²³ Tulajdonképpen ekkor következik be az egyértelmű szakadás a liberális párton belül. Nem mondhatjuk, hogy végleges szakadás, hiszen az elkövetkező évek történetét is a fúziók és pártbomlások jellemzik. Végleges csak a párt-bomlást és -alakulást meghatározó alternatíva, ami között választani kell: „Freiheit” vagy „Nationlität”. Nem vagy-vagy formában kell dönteni, csak a két elv primátusáról. A fiatalok is ragaszkodnak az alkotmányos elvekhez, számos kérdésben radikálisabbak is, mint az ortodox óliberálisok (egyházpolitika, választójog kiterjesztése). És számukra korántsem világos még, hogy a két elv egyeztethetetlen, ill. csak súlyos kompromisszumok árán egyeztethető. Bár ütközések már ekkor is mutatkoznak: a csehországi németek nem akarják a választójog kiterjesztését, a fiatalok sem, mert az ott egyértelműen cseh előretörést eredményezne.²⁴

A fiatalok is ragaszkodnak a dualizmushoz. Tisztában vannak azzal, hogy a dualizmus Ausztria hatalmi helyzetének és az osztrák alkotmányos berendezkedésnek egyaránt előfeltétele. De már korán, 1871-ben felmerül a dualizmus reformjának gondolata: a delegáció intézményének megszüntetése, minthogy az nem nyújt lehetőséget a közös ügyek alkotmányos ellenőrzésére.²⁵ És hangok hallatszanak a gazdasági kiegyezés periodicitása, „az ismételten visszatérő kényszerhelyzet” rendszere ellen.²⁶

A fiatalok nemcsak gondolkodásban, politikai felfogásban távolodnak el az ortodox osztrák liberalizmustól; egy másfajta politikálási igénye él bennük: kitörni a parlamenti klubok szorításából. Az 1868. évi egyesületi törvény után demokratikus és nacionalista színezetű szervezetek sora keletkezik. 1869 decemberében Josef Kopp ügyvéd Bécsben

²⁰ Harrington-Müller, 14–18. A három német-osztrák pártkongresszust 1870. máj. 22-én, 1871. febr. 26-án és 1873. ápr. 27-én tartották. A három kongresszuson elfogadott programokat publikálja Harrington-Müller, 157–163.

²¹ Az 1. német-osztrák pártkongresszus határozatát ld. 20. sz. jegyz.

²² A 3. német-osztrák pártkongresszus határozatát ld. 20. sz. jegyz.

²³ Ignaz Plener levele fiához 1873. máj. 18. *Nölnisch*, Briefe 83–84.

²⁴ Harrington-Müller, 26.

²⁵ A 2. német-osztrák pártkongresszus határozatát ld. 20. sz. jegyz.

²⁶ A 3. német-osztrák pártkongresszus határozata, ld. 20. sz. jegyz.

megalapítja a Deutscher Verein-t. Ez a liberális németek első nagy nemzeti szervezete, gyűjtőpontja az öregekkel szembenálló aktív fiataloknak.²⁷

A Hohenwart elleni siker a szervezkedésnek újabb lökést ad. A Neue Freie Presse, bár a föderalista kísérletek ellen határozottan fellépett, a fiatalok számára túlzottan békülékeny. Olyan lapot akartak, amely a nemzeti eszmét és a haladó álláspontot egyaránt képviseli. 1870-ben a fiatal csehországi német képviselő, Karl Pickert szerkesztésében megjelenik a Deutsche Zeitung Bécsben. Később a politikus és történész, a sajátos életpályájú Heinrich Friedjung kerül a lap élére, de a fiatalok orgánuma nagyobb jelentőségre sohasem tesz szert. Okát kutatni most nincs terünk. Mégis az ifjak eszmei zűrzavarának jellegzetes forrása, történeti dokumentuma e lap. Nemzeti és demokratikus jelszavak keverednek itt az első antiliberális megnyilatkozásokkal: nagy leleplezésekkel gründolási csalásokról, még „szalonképes” antiszemita kitérőekkel.²⁸

Az 1873. évi választásokon létrejön az ortodox osztrák liberálisoktól most már nem csupán eszmeileg, hanem szervezetileg is elkülönült haladó klub, az első német jellegű liberális csoport az osztrák parlamentben. Vezetője Josef Kopp és az 1860-as évekből ismert Rechbauer. A liberálisok kb. 1/4-e, 57 képviselő tartozik a csoporthoz, főként az alpesi tartományokból városi választási kúriák küldöttei. A liberálisok többsége, 88 képviselő a Herbst vezette baloldalhoz tartozik. Az alkotmányhű nagybirtokosok az ún. centrum klubban gyülekeznek, s 53 mandátumot szereznek.²⁹ A baloldal és a centrum képviseli a hagyományos, „ortodox” liberális elveket, a haladó klub a fiatalok német nacionalizmusát. Az új klub megalakulása mégsem jelenti a fiatalok eszmei győzelmét. Hiszen ismeretes, hogy programjuk a teplitzi pártkonferencián vereséget szenvedett. Vezetőik, Knoll és Pickert Csehországban mandátumot sem szereznek. Más tartományokban, ahol ellentétük az öregekkel nem olyan heves, könnyebben érnek el választási eredményeket.³⁰ A haladó klub az első német nacionalista frakció az osztrák parlamentben – írja Harrington-Müller a párt történetével foglalkozó szép tanulmányában.³¹ Azt hisszük: jövőjében az. 1873-ban még csak egy a nemzeti érdekeket erőteljesen hangsúlyozó radikális csoport az osztrák liberalizmus *keretein belül*: frakció, amelyet elvi és egy sor személyes ellentét választ el az öregektől, frakció, amely megosztja, s így tovább gyengíti az osztrák liberális pártot, s amely egyértelműen mutatja az osztrák liberalizmus fejlődésének irányát: kiszakadást a politikai elzárkózásból, a nemzeti primátusát a szabadelvűséggel szemben, s a liberális politika korántsem egyértelműen progresszív bírálását.³²

²⁷ Walter Gruber: Der Politiker Dr. Josef Kopp. Wien. 1949 (kézirat) 19–21.

²⁸ Julius Gierschick: Dr. Karl Pickert. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschnationalen Bewegung in Böhmen. Leitmeritz. 1913. 7–13. Sigmund Mayer: Ein jüdischer Kaufmann 1831–1911. Lebenserinnerungen. Leipzig. 1911. 241.

²⁹ A. L. Hickmann: Reichsratswahlkarte aller 5 Kurien von Österreich, Wahlen in den Jahren 1873–1901. Wien. 1901.

³⁰ Paul Molisch: Geschichte der deutschnationalen Bewegung in Österreich. Jena. 1926. 84–87. Gierschick, 13–16. Eduard Pichl (Herwig): Georg Schönerer und die Entwicklung des Alldeutschtums in der Ostmark. Oldenburg-Berlin. 1938. I. 98–99.

³¹ Harrington-Müller. 16.

³² Figyelemre méltó jellemzést nyújt a haladó klubról és szerepéről a liberális párton belül a császárhoz intézett feliratában Auersperg miniszterelnök. HHStA Kabinettsarchiv, Direktionsakten K. 7. No. 11. 1873. nov. 20.

2. A gazdasági kiegyezés megújítása

Kiegyezési tárgyalások

Ismeretes, hogy 1867-ben Ausztria és Magyarország tízéves időtartamra kötötte meg a vám- és kereskedelmi szövetséget, s a vonatkozó megállapodások szerint öt év elteltével bármelyik fél a szerződés módosítását kérhette, ill. ennek elutasítása esetén felmondhatta azt. 1875 novemberében, amikor Ausztria Magyarországnak a fogyasztási adójövedelem arányos elosztására tett módosító indítványát elutasította, Tisza Kálmán magyar miniszterelnök élt a felmondás jogával.

A következőkben nem az 1875 végén megindult kiegyezési tárgyalásokkal, s ezeknek gazdasági vonatkozásaival kívánunk foglalkozni. Ezek a magyar történetírásból jól ismertek. Csupán azzal a kérdéssel, milyen felfogást képviseltek az osztrák liberálisok a gazdasági kiegyezéssel kapcsolatban közvetlenül, s a tárgyalások során hogyan alakult az egész dualista rendszerről alkotott felfogásuk.

1876 január első hetében az osztrák kormány néhány tagja, Auersperg, Lasser belügy-, Pretis pénzügy- és Chlumetzky kereskedelemügyi miniszter tárgyalást folytatott magyar kollégáival Pesten. A tanácskozáson részt vett Andrássy külügyminiszter is.³³ Amikor a kormány tagjai visszatértek Bécsbe, a liberális párt három klubjának (a baloldalnak, a centrumnak és a haladó klubnak) képviselői felkérték őket, hogy amennyire lehetséges, adjanak felvilágosítást a pesti tárgyalások eredményeiről.

Itt nagy izgalom és ellenszenv uralkodott a magyar követelésekkel szemben – számolt be Auersperg császári urának –, ezért a kormány túlzott felelősséget vállalt volna magára, ha a párt által felajánlott mérsékelő befolyást egyszerűen elutasítja. Kezdetől fogva nyilvánvaló volt, hogy akár interpelláció, akár más formában megnyilvánuló bizalmatlanság csak nehezíti a kormány helyzetét a magyarokkal folytatandó tárgyalások során. Éppen ezért a miniszterek először a klubok vezetőivel próbálták megértetni, hogy pillanatnyilag nincsen módjukban a tanácskozásokról felvilágosítást adni, majd a klubokban közvetlenül is kifejtették nézeteiket nemcsak a magyar kérdésről, hanem általában a kormány helyzetéről a Házban, viszonyáról a pártokkal szemben. A haladó klub ülésén Auersperg azt javasolta, hogy a három liberális frakció és az urak háza kormánypárti tagjai válasszanak bizalmi férfiakat, akikkel a kiegyezési tárgyalások során állandó kapcsolatot tarthat. Általában az őszinteség látszatát kereste. Lasser is a kedélyeket megnyugtatóan mondotta: „Ahhoz, hogy Ausztria érdekeit határozottan és nyomatékosan megóvjuk, a kormánynak szüksége van a pártra, s a pártnak a kormányra. Önök tudják, hogy nem vagyok a 67-es kiegyezés híve, azt én csak mint Königrätz következményét fogadtam el, és nem vagyok népszerű Magyarországon. Ott sokakat kellemtlenül érintett, hogy én is Pestre utaztam a kormánnyal.” Azután bizalmat kért az elkövetkező hetekre: „Ezalatt az idő alatt nem lehet a legkisebb ellentét se közöttünk, csak így menthetjük meg az alkotmányt.” A tanácskozás során a liberális politikusok arról beszéltek, hogy Ausztria máris Magyarország adófizetője. Ha a kormány fellép a helyzet ellen, a párt maradéktalan támogatására számíthat.

³³ Rogge, II. 101–102.

Január 13-án tartották a Herbst vezette baloldali klub ülését, amelyen szintén megjelent Auersperg, Lasser és Pretis, aztán 17-én a centrumét. A tárgyalások Auersperg szerint teljes eredménnyel zárultak. A kormánynak sikerült az érdemi felvilágosításokat elkerülni, és jó kontaktust teremteni a liberális frakciókkal, megértetni és elfogadtatni velük, hogy az adott helyzetben a kormánynak és a pártnak kölcsönösen szüksége van egymásra.³⁴

Az urak háza tanácskozását viszont a centralista bürokraták (Schmerling), konzervatív és ultramontán politikusok (Schwarzenberg kardinális, Leo Thun, Rechberg) uralták. Ők kijelentették, hogy semmiképpen nem engedik, hogy a birodalom egységét még tovább lazítsák, mint ahogy az már 1867-ben sajnálatosan megtörtént, hogy veszélyeztessék a birodalom hatalmi helyzetét, hogy az örökös tartományokra az eddigieknél nagyobb terheket rójanak.

A kormány, látva az urak háza ellenzéki hangulatát, nem jelent meg tanácskozasain. Arra hivatkozott, hogy a tárgyalások adott pontján érdemi felvilágosítást úgy sem adhat. Ez a gesztus nyilvánvalóan ellentétben állt a két héttel korábban tett nyilatkozatával, hogy a kiegyezési tárgyalások során állandó kontaktust kíván fenntartani a parlamenti csoportokkal. A változást több tényező indokolta. Auersperg rossz néven vette, hogy az urak háza liberálisai együttműködtek a kormány és a decemberi alkotmány esküdt ellenségeivel, hogy az urak házában túlzottan kategorikus határozatot fogalmaztak, kifejezetten dualizmus ellenes élel. Az elutasító magatartáshoz hozzájárult az is, hogy a magyar sajtó felháborodással fogadta a képviselőházi frakciókkal folytatott tanácskozásokat. Berlinben a Norddeutsche Allgemeine Zeitung azt írta, hogy Bécsben centralista-ultramontán-feudális koalíció formálódik és a magyar ókonzervatívok (Sennyey) máris készen állnak a vele való megegyezésre.³⁵ És volt még egy, az előzőknél nyilvánvalóan fontosabb tényező: az uralkodó, akinek egyáltalán nem tetszett Auerspergnek a parlamenttel folytatott alkudozása. A császár utasította a miniszterelnököt: már most keresnie kell az alkalmat, hogy egy hivatalos nyilatkozat formájában kijelentse, hogy törvényesen és az alkotmány szellemében a két kormány hivatott arra, hogy a függő kérdésben a megegyezés alapját megteremtse. A kormány tisztában van, ismeri feladatát és éppen ezért a szóban forgó tárgyalásokat saját felelősségére önállóan fogja továbbvinni és nem mulasztja el az osztrák érdekeket megvédelmezni.³⁶ Tehát míg a liberális párt Ausztria többletterhelése ellen hadakozik, s mint látni fogjuk, nagyobb beleszólást követel a közös ügyekbe, a közös uralkodó sokallja az alkotmányos tényezők súlyát, azok visszaszorítását sürgeti. A vihar azonban egyelőre elcsitul. Néhány hónap múlva létrejön az előzetes megállapodás a két kormány között, az ún. májusi pontozatok, amit az alkotmánypárt többsége 161 : 89 arányban elfogad.

³⁴A liberális párt három frakciójával folytatott tanácskozásról Auersperg számol be az uralkodónak 1876. jan. 18-án kelt feliratában. HHStA Kabinettsarchiv, Geheimakten K. 18. A tanácskozáson tanúsított határozott magatartását bizonyítja Andrassy Gyulához intézett levelében. 1876. jan. 14. Auersperg Andrassy szemrehányásaira válaszol. *Molisch*, Briefe 185–187. Lasser centralista attitűdjéről a kiegyezési tárgyalások során: *Heinrich Pollak*: Dreissig Jahre aus dem Leben eines Journalisten. Erinnerungen und Aufzeichnungen. Wien. 1898. III. 132.

³⁵*Rogge*, II. 102–104.

³⁶A császár leirata Adolf Auersperg miniszterelnökhöz. HHStA Kabinettsarchiv, Geheimakten K. 19. 1876. jan. 19.

De azok, a haladó klub képviselői, akik a májusi pontozatok ellen foglaltak állást, június 25-én Wiener Neustadtban pártkonferenciára gyülekeztek. Tiltakoztak a két kormány megállapodásai ellen. Hangsúlyozták, hogy a magyarok fenyegetésétől – hogyha az osztrákok nem fogadják el kiegyezési javaslataikat, perszonalunióra fognak törekedni – nem riadnak meg. Schönerer javaslatát azonban, hogy a pártkonferencia a perszonaluniót, mint politikai programot hirdesse, a tanácskozás elutasította.³⁷

Kétségtelen, hogy ekkor a parlamenti ellenzéki politika mögött tömegmozgalom állt. Stájerországban már 1875 végén választói gyűléseken és napilapokban a kiegyezés revíziójáról, perszonalunióról jelentek meg cikkek. Walterskirchen Ausseeban, Foregger Cilliben, Heilsberg Müzzuschlagban és Leobenben (mindnyájan a haladó klub tagjai) nyilvános választói gyűléseken perszonaluniót követeltek.³⁸ Alsó-Ausztriában különböző liberális színezetű egyletek határozatot hoztak: Ausztriát meg kell védeni Magyarországgal szemben a többletterheléstől. És nyilatkozatok születtek: inkább perszonaluniót, mint kiegyezést.³⁹ Nagyon jellegzetes az alsóausztriai helytartó beszámolója az 1876 második félévi egyleti életről. „A kiegyezést és a bankkérdést a legtöbb egyletben nagyon élénken tárgyalták, és nem lehet tagadni, hogy nagyon kedvezőtlen hangulat alakult ki Magyarországra. Minél baloldalibb egy képviselő, annál leplezetlenebbül juttatja kifejezésre a perszonalunió iránti vágyát. Mégis azt hiszem, itt inkább szavakkal folyik a harc, nem világos fogalmakkal.”⁴⁰

Mi is a politikai és gazdasági tartalma ennek a váratlanul feltűnő dualizmus ellenes mozgalomnak, amely kezdetben komoly riadalmat kelt? – A miniszterelnök utasítja báró Kübeck stájerországi helytartót, hogy a hivatalos lapok még cáfolat formájában se reagáljanak a dualizmus ellenes megnyilatkozásokra. „Ilyen kényes természetű kérdéseket . . . csak szóban lehet feltenni és megválaszolni is. Kérem, hogy a Grazer Zeitungot egyelőre semmire se ösztönözze.”⁴¹

A kiegyezésnek volt egy harcos kis- és középiparos ellenzéke, amely védvámot akart és minden gazdasági bajért a magyarokat okolta. Ide tartoztak a bécsi demokraták: Studel és Schrank, és egy sor haladópartí képviselő. Már 1874-ben komoly politikai mozgalom kezdődött a védvámok érdekében és az eddigi kereskedelmi szerződések felmondásáért. Protekcionista vámtarifát követeltek a bécsi és a tartományi lapok, ezt szorgalmazta a Nemzetgazdászok Társasága, amelyet német példára néhány fiatalabb képviselő: Max Menger, Neuwirth, Walterskirchen, Kübeck, Plener hívott életre.⁴²

De valószínűleg nemcsak közvetlen gazdasági oka volt a kiegyezés elleni felbuzdulásnak, függetlenül attól, hogy mennyiben voltak reálisak az Ausztria megnyomorítása miatt

³⁷A wienerneustadti konferenciáról az alsóausztriai helytartó a belügyminiszternek. NÖLA Präsidialakten P4 ad 38. No. 3502. 1876. júl. 10. A konferencia előkészületeiről: P4 ad 38. No. 2983. 3158. 2200. Neue Freie Presse, 1876. jún. 26. *Gustav Kolmer*: Parlament und Verfassung in Österreich. Wien-Leipzig. 1903. II. 384–385. *Gruber*, 52–55. *Pichl*, I. 29–32.

³⁸Österreichisches Staatsarchiv, Wien. Verwaltungsarchiv Ministerratspräsidium, Presseleitung K. 7. No. 331/1875.

³⁹Az alsóausztriai helytartó jelentése az egyesületekről és a nyilvános gyűlésekről 1875 második félévében és 1876 első félévében. NÖLA Präsidialakten P4 ad 38. No. 3052. 1876. júl. 10.

⁴⁰NÖLA Präsidialakten P3 ad 3 No. 1660. 1877. ápr. 30.

⁴¹Ld. 38. sz. jegyzetet. A Grazer Zeitung a stájer hivatalos lap.

⁴²*Rogge*, II. 213. *Plener*, II. 64–65. *Mayer*, 249–250.

felhangzó sirámok. Hamarosan az őszi képviselőházi ülészak megnyitása után, november elején Skene azzal a javaslatlall lépett fel, hogy a liberális párt valamennyi frakciójából egyesüljenek azok a képviselők, akik a magyarokkal való kiegyezés alkalmával tiltakozni akarnak az Ausztriára háramló többletterhelés ellen. Ezt a csoportot Skene nagy hangon kormányképes oppozíciónak nevezte el.⁴³ Amikor november 17-én Skene a baloldali klubban előterjeszti javaslatát (a két birodalomfél viszonyát Ausztria javára kell módosítani, ellenkező esetben a teljes önállóságra fognak törekedni csak tíz ember támogatja, a haladó klubban azonban, ahol Walterskirchen lép fel a tervvel, azonnal 39 híve akad. Néhányan a centrum klubból is csatlakoznak a programhoz.⁴⁴

Plener emlékiratából tudjuk, hogy a javaslat egy Skene szalonjában tartott vacsorán alakult ki. Plener is Skenenél töltötte az estét, s a házigazda igyekezett rávenni őt a terv támogatására. Plener azonban úgy látta, hogy ez az akció a baloldaltól sokakat a haladó klubba vonna, amit Plener semmiképpen sem óhajtott volna.⁴⁵ Pedig így történt. Az ügy kapcsán novemberben sokan átlépnek a haladó klubba, s így az a kiegyezés bírálóinak heterogén gyülekező helye lett. Skenét követte Sturm, Schaup, Coronini meg Dubsky is. Az utóbbiak tulajdonképpen centralisták voltak, mégis csatlakoztak az esetleges Magyarországtól való elszakadás programjához, amit átmeneti megoldásnak tekintettek. De a haladó klubban gyülekeztek azok is, akik egy németebb osztrák politika érdekében támadták a dualizmust: még Schönerer is a klub tagja, és egy sor mérsékelt nacionalista. Tulajdonképpen rájuk vonatkozik a bécsi tartományfőnök megjegyzése, minél „baloldalibb” valaki, minél radikálisabb bizonyos nacionalista törekvésekben, annál inkább támadja a dualizmus adott rendszerét. És a haladó klubhoz vonzódtak azok a kis- és középiparos rétegek, amelyek számára a védvamos politika valóban létfeltétel volt.

A politikai felszínen pedig: elkeseredés Ausztria többletterhelése miatt, amiatt, hogy a kormány nem képviseli híven a sajátos osztrák érdekeket és a megalapozott panaszok a rendszer ellen, amely mindenkor a titkos kabinet tárgyalásoknak kedvez. Hiszen a már létrehozott megállapodásokat nem lehet a divergáló érdekek nyilvános parlamenti harcának koncául vetni, s az uralkodó amúgyis sokallja az alkotmányos tényezők befolyását a két birodalomfél politikai életére.

A kiegyezési válság új szakasza novemberben tört ki a bankstatutummal kapcsolatban. A Nemzeti Bank kérdésében nyilvánvaló érdekellentét állott fenn Ausztria és Magyarország között, s ez ügyben nem mint sok egyéb esetben az uralkodói akarat, hanem a gazdaságilag erősebb fél döntött.⁴⁶

A magyar kormány már 1873-ban egy 25 millió forint alaptőkével bíró, a kormány felügyelete alatt álló pénzügyi intézet felállítását határozta el. A terv megvalósítására az 1873. évi válság következtében nem került sor. Sőt maga a válság azzal a tanulsággal járt, hogy a gyengébb magyar hitelrendszer számára előnyös, ha minél szorosabban összefonódik az

⁴³ Rogge, II. 213. Kolmer, II. 385–386. Harrington-Müller, 30–32.

⁴⁴ Rogge, II. 217.

⁴⁵ Plener, II. 71–72.

⁴⁶ A bankkérdés megítélésében alapvetően Szász Zoltán kéziratára támaszkodtunk, a készülő Magyarország Története VI. kötetének megfelelő fejezetére. Továbbá: Berchtold Sutter: Die Ausgleichsverhandlungen zwischen Österreich und Ungarn 1867–1918. In: Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867. Seine Grundlagen und Auswirkungen. Hrsg.: Theodor Mayer. München. 1968. 71–111.

osztrák pénztökével. Három év múltán, amikor a bankkérdés rendezése ténylegesen napirendre került, a magyar kormány már nem önálló magyar bankot követelt, hanem az Osztrák Nemzeti Bank átalakítását, a magyar érdekek arányos képviselését az osztrák bank keretei között. Itt természetesen nemcsak politikai presztízsvita folyt. A magyar kormány valóságos gazdasági érdekeket képviselt, arra törekedett, hogy a hagyományos és szorongató magyar hitelhiányt valamiképpen enyhítse.

Az 1876 májusi – már említett – megállapodások szerint sor került volna az Osztrák Nemzeti Bank dualizálására, ami sok egyéb pont mellett, mint nagyon lényegeset, jelentette a hitelben részesülés 30 : 70%-os arányát. A megállapodások szerint a bankkérdést a kiegyezés egész ügyétől elválaszthatatlanul kellett kezelni. A junktimhoz Tisza ragaszkodott, mert, „bár a májusi megállapodások alapján létesítendő osztrák-magyar banktársulat létrehozása az ország jogos aspirációinak nem felel is meg, de miután az ország joga feladva nincsen (ti. az önálló bankra), és emellett hitelérdekei biztosítatnak, igen sokak előtt éppen ez nyújt az ország államgazdasági érdekeinek szempontjából kárpótlást a vám és kereskedelmi szövetség és az arra alapított vámtételek sok olyan pontjáért, mely a különleges magyar érdek szempontjából méltán hátrányosnak nevezhető.”⁴⁷

Csakhogy amikor november 21-én a Neue Freie Presse részletes kivonatot hozott a bankstatutum tervezetből, Bécsben szinte bomba robbant. A három liberális frakció egyöntetűen elutasította azt, s felvilágosítást kért a kormánytól: végleges-e a tervezet, s a kormány álláspontját tükrözi-e. A liberális politikusok november 27-én találkoznak Pretis osztrák pénzügyminiszterrel, aki írásos válasszal jelent meg a képviselők előtt. Az előre fogalmazott, tehát megfontolt szöveg szerint a statutum tárgyalási alap, amit még a bankigazgatóság elé kell terjeszteni. Pretis már tudta, hogy a Nemzeti Bank sem fogadta el, s ezért maga sem lépett fel határozottan a statutum mellett – holott abban a két pénzügyminiszter már megegyezett –, hanem kilátásba helyezte az új tárgyalás megindítását, ami más eredménnyel zárulhat majd.⁴⁸

Pretis nyilvánvalóan meghajolt pártja s az osztrák bankkörök óhaja előtt. Nem valamifajta erkölcsi igazságszolgáltatás okán érdekes az osztrák kormány eljárásával foglalkozni, hanem azért, mert a bankkérdés mutatta, uralkodói támogatással a háta mögött milyen pontig függetleníthette magát az osztrák gazdasági és politikai tényezők érdekeitől és politikai állásfoglalásától.

Ugyanis Tiszának december 17-én az uralkodóhoz intézett felterjesztéséből tudjuk, „hogy az osztrák miniszterek a május 2-i jegyzőkönyvbe a megállapodások egy részének természetét megváltoztatva megjegyzést írtak be akkor, amikor e jegyzőkönyv többé a magyar miniszterekkel nem közöltetett”. E bejegyzések alapján mentette fel magát – nyilvánvalóan külső nyomás hatására – az osztrák kormány a kiegyezési törvények junktima s a bankkérdésre vonatkozó megállapodások alól, ami méltán keltett felháborodást Pesten. Ugyanakkor az a tény, hogy a kormány adott szavát éppen az osztrák belső tényezők hatására félig-meddig visszavonta, osztrák liberális körökben az ellenállást sarkallta, az egységes pártfellépés eredményességét bizonyította, s így újabb lökést adott a

⁴⁷ Tisza felterjesztése az uralkodóhoz, amelyben egyébként már ekkor felveti lemondásának lehetőségét. HHSStA Kabinettsarchiv, Geheimakten K. 18. 1876. dec. 17.

⁴⁸ Rogge, II. 263–264. Plener, II. 73–75.

dualizmus ellenes megnyilvánulásokhoz. Annál is inkább, mert a bankkérdésben a baloldali klub is hajthatatlannak bizonyult. Herbst és Plener egyaránt elutasították a bank dualizálásának tervét, nemcsak anyagi, hanem elvi megfontolásokból is: a kiegyezés olyan kevés egységes intézményt hagyott – mondotta Plener –, hogy ami maradt, azt feltétlenül védelmezni kell.⁴⁹ A bankkérdésben végül is 1877 márciusában létrejött megállapodás az uralkodó szorgalmazta kompromisszum terméke volt.⁵⁰ S a légkör, amelyben született, alkalmas az első határozott dualizmusellenes program meghirdetésére.

Támadások a delegációs rendszer ellen

Ismeretes, hogy a kiegyezésnek eredetileg, tehát 1866–67-ben talán legvitatottabb eleme a delegációs rendszer volt: az ellentétek e vonatkozásban látszottak a legélesebbnek éppen azon két fél között, amelynek az új szisztéma következtében bizonyos fokig együtt kellett működnie: a két alkotmányos testület, a két vezető politikai párt, az osztrák és a magyar liberálisok között.

A kiegyezés magyar ellenfelei attól tartottak, hogy a delegáció végül közös parlament lesz; az osztrákok lopva remélték, hogy belőle „valami jobb” fejlődhet. És nem volt megalapozatlan az állandó aggodalom, hogy a delegációs rendszer éppen a birodalom legfontosabb ügyeiben nem biztosítja az alkotmányos ellenőrzést; s a fenntartás azzal a jogi abszurditással szemben, hogy a delegáció alapvető alkotmányos jogokban (a közös költségvetés jóváhagyása stb.) szélesebb hatáskörrel rendelkezik, mint az azt kiküldő országgyűlés. Az ellenérveket szaporíthatnánk.

Mégis a delegáció intézménye a kiegyezést követő évtizedben jól-rosszul funkcionált, ha főként az abszolutizmussal kapcsolatos balsejtések indokoltak bizonyultak is. 1876–77-ben a gazdasági kiegyezés megújításával kapcsolatban a legnagyobb szenvedélyek ismét a delegáció körül lángoltak fel. Sturm, a haladó klub képviselője 1877 májusában a parlamentben javaslatot tett a delegáció megszüntetésére.⁵¹ Az indítványt finansziális szempontokkal indokolta: a hadikiadások fokról fokra nőnek, s a delegációk a gyakorlatban alkalmatlanok arra, hogy e folyamatnak gátat vessenek. Sturm kerülte, hogy javaslata politikai következményeivel foglalkozzék. Nagyon is hangsúlyozta, hogy a fennálló törvények alapján akarja „kielégítő módon biztosítani az osztrák népképviselőt jogos befolyását a közös ügyek kezelésére, különösen a külpolitika vezetésére és a hadiköltségvetés rögzítésére.” Sturm eleve leszögezte, hogy a kormánynak nincsen igaza, ha e javaslatban *centralizmusra* való törekvést, vagy a *perszonálunió* meghirdetését véli felfedezni. A két óvás igencsak összetartozott. A korábbiakban láttuk, a haladó klub programjaiban és a politikai köztudatban-hangulatban a két ellentétesnek látszó gondolat együtt-egyszerre szerepelt: egyfelől a perszonálunió átmenet, amely éppen a kapcsolatok szorosabbá tételének szükségességét fogja bizonyítani Lajtán innen és túl, ráadásul olyan program,

⁴⁹ *Plener*, II. 76. *Pollak*, III. 161–166.

⁵⁰ A bank átalakult Osztrák-Magyar Bankká, élén a főtanáccsal és az uralkodó által kinevezett egymást váltó osztrák és magyar kormányzóval. Bevezették a kétnyelvű bankjegyet. A magyar kormány az Osztrák Nemzeti Banktól felvett 80 millió forint abszolutizmuskori osztrák államadósság 30%-ának visszafizetését garantálta, cserében a magyar kincstár megkapta az üzleti költségek és a részvények kielégítése után fennmaradt bankjövedelem 30%-át.

⁵¹ *Kolmer*, II. 431–432. *Plener*, II. 48–50. *Harrington-Müller*, 67.

amely egy táborba gyűjtheti a dualizmus régi és új ellenfeleit: a hagyományos centralistákat és a fiatal, a kapcsolatok lazítását sürgető német nacionalistákat.

Sturm javaslatát a liberális párt egy általános pártgyűlésen elvetette (102 : 58 arányban). A haladó klub viszont szorgalmazta, terjesszék a képviselőház elé, hogy legalább a róla folyó vita demonstrálja a delegáció népszerűtlenségét és azt, hogy nem megnyugtató a Magyarországhoz fűződő viszony.⁵²

A parlamenti vitából csak két ellenérvet emelnénk ki: Plenerét, aki igen világosan leszögezte, hogy a delegáció minden hibája ellenére eszköz a hadsereg közösségének, a birodalmi egység „e maradékának” fenntartásához, és Herbstét, aki a régi kiegyezés melletti érvet ismételte félreérthetetlen megfogalmazásban: „ha ezt az intézményt megintgatjuk, az egész kiegyezést romboljuk szét, azt pedig a németek érdekében óvunk, számukra a kiegyezés nyújtotta vezető szerepet a továbbiakban is biztosítanunk kell.”⁵³

Sturm javaslata „érdekes politikai epizód” volt — írta Ernst Plener —, olyan nézet, amely ismét és ismét felmerül az osztrák politikai közgondolkodásban. De maga a parlamenti javaslat önmagáért alig érdemelte figyelmet. Bennünket az foglalkoztat, hogy mi a mélyebb tartalma Sturm indítványának. Hiszen hangsúlyoztuk, 67-ben is sok irányból érték támadások a delegációs rendszert: a birodalmi centralizációt és az önálló magyar országgyűlés létét egyaránt féltették tőle; az alkotmányos-liberális politikusok az abszolutizmus mentsvárát, mások éppen az alkotmányosság garanciáját látták benne (ti. a közös ügyek delegációs kezelése kizárja az osztrák alkotmányosság egyszerű szüneteltetését, ami 1865-ben Belcredi alatt még megtörténhetett).

Mit jelentett hát ekkor, 1877-ben a delegáció elleni támadás? Sturm indítványa és a körülötte zajló szokásos érdektelen parlamenti vita aligha adhat választ kérdésünkre. De 1877 nyarán megjelent Bécsben egy huszonöt éves névtelen fiatalember brosúrája. A bécsi kereskedelmi akadémia irodalom-történelem és földrajz szakos tanára, Heinrich Friedjung írása: *Der Ausgleich mit Ungarn. Politische Studie über das Verhältnis Österreichs zu Ungarn und Deutschland*, amely hetek alatt három kiadást ért meg.⁵⁴

Az 1870-es évek közepén egy bécsi külvárosi kávéház hátsó szobájában rendszeresen találkozott néhány fiatalember: költők, természettudományok iránt érdeklődők, muzsikuskok. A tarokk-szobában Viktor Adler játszott Pernestrofferrel, néha végigdübörgött a söröző kicsiny szobáin Schönere; Mahler és Hugo Wolf ütött egy ócska zongorát, s rajongott Wagnerért, Friedjung történelmi előadást tartott alkalmi közönségének. A társaságot összekötő kapocs a nagy Németország iránti tisztelet, a felfokozott nemzeti érzékenység-érdeklődés.⁵⁵ Friedjung már prágai diákévei alatt kapcsolatba került a nacionalista diákszervezetekkel. Később Prágával együtt a Germania Burschenschaftot is elhagyta, de amikor Berlin után Bécsben tanári állást vállalt, rendőri szervek figyeltek fel magatartá-

⁵² A Sturm-féle javaslat a liberális párt konferenciáján: *Neue Freie Presse*, 1877. márc. 15., 18., 19.

⁵³ A Sturm-féle javaslat parlamenti vitája: *Neue Freie Presse*, 1877. máj. 17., 18. *Pollak*, III. 166.

⁵⁴ *Erich Zailer*: Heinrich Friedjung. Unter besonderer Berücksichtigung seiner politischen Entwicklung. Wien. 1949 (kézirat).

⁵⁵ *Max Emers*: Victor Adler. Aufstieg und Grösse einer politischen Partei. Wien-Leipzig. 1932. A későbbi szociáldemokrata Adler és Pernerstorfer ekkor még a német nacionalizmushoz vonzódott. *Kurt Blaukopf*: Gustav Mahler. Bp. 1973. 37–51.

sára: államellenes nézeteket hirdet, német szellemével megmétélyezi a diákságot – jelentette a bécsi rendőrigazgató.⁵⁶

Az első nyilvános politikai fellépésének, értekezése megjelenésének pontos körülményeit nem ismerjük; életrajzírója szerint az írást a bécsi Deutscher Verein és a linzi Liberaler Verein támogatta – tehát az nem egy magános fiatalember magának való nézeteit tükrözte.⁵⁷ Felépítésében és gondolati rendszerében rokonságot mutat 1866–67 német szellemű osztrák politikai röpiratirodalmával,⁵⁸ csak Friedjung felhasználhatta a kiegészést követő évtized politikai tapasztalatait is. Az ő felfogásában, ahogy a 67-es nemzedékében is, a német és a magyar kérdés szorosan összefügg egymással, olyannyira, hogyha megkísérli a tárgyalás rendjéért a kettőt egymástól elválasztani, minduntalan szinte észrevétlenül az egyik témáról a másikra siklik át.

1867-ben mi – írja Friedjung – Poroszország dicső felemelkedésével fajunk bukását helyeztük szembe. Valójában akkor mondott le Ausztria németországbeli vezető szerepéről, amikor a kiegészést elfogadta. Hiszen hogyan tudott volna vonzerőt gyakorolni a delegációs törvény elfogadása után a porosz ellen még harcban álló demokratikus és föderalista német törekvésekre? Königrätz súlyosan érintette nemzeti öntudatunkat, de a csapás, amit mi önmagunkra mértünk a kiegészéssel, még Königrätznél is súlyosabb volt. „Amióta a centralizmust feladtuk Ausztriában, mióta e mellett még Németországtól is elszakadtunk, és a német gondolatot csak mellékesen tartjuk fenn, azóta ingadozunk, azóta nincs hazánk.”⁵⁹ (Kiemelés S. É.)

Olyan tudat, sőt olyan állampolgárság, hogy osztrák-magyar, nem létezik. Aki osztrák polgárnak érzi magát, az akarva-akaratlanul Nagyausztria fantomját kergeti, egy téveszmére pazarolja erejét. – Itt ismét a liberális Kaiserfeld 1860-as évekbeli gondolatai csengenek vissza: törekedjünk önismeretre. A centralizált Nagyausztria ábránd, ne kergesünk elérhetetlen célokat. Csakhogy Friedjung nem – mint Kaiserfeld tette – a kiegészés, hanem annak revíziója érdekében int az önvizsgálatra. „Ahhoz az Ausztriához tartozunk, amely egy évezreden keresztül Németország része volt, s amely sohasem élhet erős, egészséges életet másként, mint az anyaországgal való bensőséges kapcsolatban. Magyarország számunkra idegen állam.”⁶⁰

A német liberális gondolatból indul ki Friedjung: Ausztriának a demokratikus és föderalista német törekvésekre kell vonzerőt gyakorolnia a porosz abszolutizmussal szemben. És a fiatal historikust a 48-as osztrák liberalizmus dilemmája foglalkoztatja: a Németországhoz, vagy a Habsburg-birodalomhoz tartozás problémája. Az a tény, hogy Ausztriának és Magyarországnak a 16. századtól közös uralkodója volt, elválasztotta az osztrák-németség fejlődését a némettség egészétől, a Habsburg-hatalom a németségtől idegen szellemet táplált. Friedjung 1877-ben *lútszólag* a német egység 48-as demokratikus megoldása mellett foglal állást. Csakhogy ez üres teória. A német egység megvalósult –

⁵⁶ A bécsi rendőrigazgató a helytartónak. NÖLA Präsidialakten P3 ad 3 No. 2246. 1879. febr. 6.

⁵⁷ Zailer, 18.

⁵⁸ Robert A. Kann: Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Graz-Köln 1964. II. 145.

⁵⁹ Heinrich Friedjung: Der Ausgleich mit Ungarn. Politische Studie über das Verhältniss Österreichs zu Ungarn und Deutschland. Leipzig. 1877. 14.

⁶⁰ Friedjung, Der Ausgleich 18.

antidemokratikus módon, s Ausztria részvétele nélkül. Amit Friedjung megőrzött 48 programjából, az a társadalmi tartalmától megfosztott nemzeti.

És az ebből következő, a praktikus cél: ha már nem létezik centralizált Nagyausztria, akkor le kell vonni a jogi konzekvenciákat, perszónaluniót kell teremteni a két ország között. Erre nemcsak azért van szükség, hogy erőnket ne pazaroljuk egy már nem létező dologra, hanem azért is, mert Németországhoz való viszonyunk így egyértelműbb lesz. „Csak az a párt tud hazánkba friss életet lehelni, amely nemzeti szempontból kormányoz, amely szövetséget teremt Németországgal, amely a nemzetiségeket féken tartja, s a vitát Magyarországgal úgy rendezi, hogy a két államot egymástól elválasztva függetlenül kormányozzák, s akkor természetesen az erősebb fél maga határozza meg a másik cselekvéseit.”⁶¹ Pillanatnyilag nincsen ilyen párt, de nyilvánvaló, hogy Friedjung a haladó klubot látja alkalmasnak arra, hogy idővel az itt megfogalmazott célokért fellépjen.

Friedjung konkrét követelése: a delegáció intézményének és a hadsereg egységének megszüntetése. „Ezek lennének azok az intézkedések, amelyek valóra válthatnák azt a gondolatot, amelynek számunkra, osztrákok számára politikai axiómává kell válnia, ti. hogy meg kell szakítani a kapcsolatot Magyarországgal és belső egységet kell teremteni Németországgal.”⁶²

Az idézet talán nyilvánvalóvá teszi Friedjung dualizmusellenességének valódi tartalmát, és általában, a kiegyezéssel szembeni elleni támadások mélyebb, lappangó értelmét is. Tartalma alapvetően más, mint 1867-ben volt. Most már nem az ellen a dualizmus ellen hadakoznak, amely feladja az összbiradalmi centralizációt és gátolja az alkotmányosság mind teljesebb kiépítését. Friedjung, reálisan, az „összbiradalmat” (Gesamtmonarchie) illúzióknak tekinti. Arról viszont, hogy a dualista rendszer abszolutisztikus elemeket őriz, meg sem emlékezik. A hagyományos osztrák liberális államkoncepció ellen támad, az ellen a felfogás ellen, amely 1866–67-ben kénytelen-kelletlen eljutott az alkotmányos biradalmi centralizáció vágyalmától egy liberális dualista állam realitásáig; az ellen az állam ellen, amely szerinte a németiség hegemóniáját sem Ausztria nemzetével, sem a dualista partnerrel szemben nem biztosítja kellőképpen.

Az a fiatal német értelmiség, amelyhez Friedjung is tartozik, még sok kapcsolatot érez – külsőségekben – negyvennyolccal: ők korszorúzzák a bécsi októberi felkelés hőseinek sírjait, ők emlékeznek Frankfurtra. Együvértartozásukat a nemzeti felfogás biztosítja és a nemzetileg nem eléggé érzékeny öregek (óliberálisok) bírálata. E kritikától rövid út vezet a programszerűen antiliberalis német nacionalizmushoz. Friedjung négy esztendő múlva a kiegyezésről írt brosúráját is felhasználva elkészíti a linzi program első szövegvariánsát. 1877 azonban még határ, ahonnan nemcsak az antiliberalis nacionalizmusba vezet út.

Az eszmei fejlődés e lehetőségének felvillantása azonban nemcsak a dualizmusban való összetartozásunk okán érdemes stúdium számunkra. E régió korabeli történetében nem ritka jelenség ez: a mindenfajta ellenzéki nemzeti való levezetése. Legfeljebb Ausztriában a demokratikus nemzetitől az antiliberalis nacionalizmusig vezető út különféle okok következtében egyértelműbb, mint más országokban, története ezért esettanulmánynak, vagy modellnek is tekinthető.

⁶¹ Uo. 28.

⁶² Uo. 71–72.

3. Az okkupáció

Nem Andrássy politikájának belső visszhangjáról kívánunk írni. Az okkupációs politika ausztriai fogadtatását a magyar történetírás is behatóan tárgyalja. Wertheimer, aki szemrehányást tesz az osztrák liberálisoknak, hogy értetlenül álltak Andrássy törekvéseivel szemben, újabban Zachar, aki még kéziratoss disszertációjában a krónikás pontosságával kíséri nyomon az osztrák parlamenti frakciók külpolitikával kapcsolatos lépéseit.⁶³

Általánosan elfogadott, hogy az osztrák liberálisok az okkupáció, az egész Andrássy-féle külpolitika elleni magatartásukkal a maguk sírját ásták meg. Az uralkodó sohasem bocsátotta meg, hogy ennyire beleártották magukat a külpolitikába, s ráadásul az udvari törekvésekkel ellentétben érvényesítették befolyásukat. Ellenállásuk közvetve és közvetlenül a liberális kormány bukásához, s azt követően a párt választási kudarcához vezetett. Vitathatatlan, hogy a liberális párt a balkáni politika elleni tiltakozásban morzsolódott fel. Mégis úgy véljük, mélyebb okát kell keresnünk annak, hogy 1878–79-es esztendő olyan végzetes lett az osztrák liberalizmus történetében. Talán többről volt szó, mint egy ügyetlen taktikát folytató politikai párt parlamenti-választási vereségéről. Hiszen a magyar liberálisok is elleneztek a balkáni hódítást, a magyar liberálisok is az integer Törökországért léptek fel, Magyarországon is volt kormányválság, pártbomlás, tiltakozások, fenntartások; a magyar szabadelvű párt mégis kiheverte a kiegyezési tárgyalásokat követően az okkupációs viharokat is.

Ismeretes, hogy az osztrák liberálisokat 1876 óta élénken foglalkoztatta a balkáni politika, s hogy nagy részük kezdettől ellenezte Bosznia és Hercegovina meghódítását. Magatartásukat a takarékoság, a háború ellenesség motiválta, félelem attól, hogy a Monarchia olyan konfliktusokba keveredhet, amelyhez nincsen kellő ereje. Liberális megfontolások vezették őket, amikor szót emeltek a külpolitika abszolutisztikus vezetése ellen, amikor kétségbe vonták, hogy a Monarchiának joga lenne idegen területek meghódítására. S legfőképpen nem akarták növelni a birodalom szláv lakosságát, s az okkupáció következményeként a közös ügyek számát. 1876 októberében 112 képviselő nevezetes interpellációt terjesztett a képviselőház elé Herbst és társai aláírásával: vajon mindent megtett-e a kormány, hogy, ha a keleti válsággal kapcsolatban háborúra kerülne sor, a Monarchia megőrizze a maga számára a békét és gátat vessen idegen terület megszerzésére irányuló törekvéseknek.⁶⁴

A liberális pártnak egy kisebbsége (Plener, Suess és még néhány ember) azonban már ekkor elutasította a doktrinernek ítélt külpolitikai koncepciót. „Tudom, hogy a Monarchia jelentős pontján, ti. Pesten vannak olyan politikusok, akik még fegyverrel is hajlandók lennének Törökországot fenntartani. Azt gondolom azonban, ezek a magyar politikusok többségét sem alkotják, ezek túlhajtott magyar politikát folytatnak. Ez a politika bosszú Világosért és hála Kutahiáért, de ez nem *osztrák* politika.”⁶⁵ Az érdemi vita mégsem a magyarokkal folyt. Plener és elvbarátai nem Ugron Gábort akarták megnyerni, hanem azokat az osztrák liberálisokat, akik nemzeti megfontolásból helyez-

⁶³ Wertheimer Ede: Gróf Andrássy Gyula élete és kora. Bp. 1913. III. 202 skk.

⁶⁴ Kolmer, II. 418–421.

⁶⁵ Ernst Plener: Reden von (Dr. Ernst Freiherr von Plener). Stuttgart-Leipzig 1911. 35.

kedtek szembe az öszbirodalom politikájával. Suess, a neves bécsi geológia professzor, a liberális párt egyik nagy tekintélye így emlékezik vissza az 1878-as év eseményeire:

„Nekem és az én barátainak az volt a véleményünk, hogy egy párt, amely ilyen nehéz időben nem elég erős ahhoz, hogy külön érdekeit az állam nyilvánvaló érdekeinek alárendelje, elveszti jogigényét a politikai vezetésre . . . Akkor a német ügy árulójának tekintettek, pedig engem is sötét gondok emésztettek a némettség sorsa miatt.”⁶⁶ Talán mesterkéltnek tűnik az 1870-es években a némettség és a birodalom érdekeinek ilyen ütköztetése – ahogy Suess teszi? – Már Herbst 1867-es magatartásával kapcsolatban megkíséreltük érzékeltetni azt a sajátos kettősséget, amely az osztrák-némettség helyzetét-világnezetét jellemezte, s amit Suess nagyon világosan fogalmazott meg. *Osztrák* patrióták voltak, egy nagyhatalom vezető nemzete, és egyben németek is. A Monarchia 1870-es évekbeli külpolitikájával kapcsolatos magatartásuk e kettős helyzetből való konfliktusukat veti fel teljes mélységében.

Az Auersperg-kormány természetesen támogatta Andrassy, azaz a dinasztia külpolitikáját. E tény az 1878 őszi kormányválság idején maga a külügyminiszter hangsúlyozta.⁶⁷ Ám az „összmonarchiai” érdekeket védő politikájával véglegesen elveszítette saját pártja többségének támogatását. Így 1878 nyarán, aztán őszén ismét kénytelen benyújtani lemondását.

Az uralkodó látszólag változatlanul ragaszkodott ahhoz, hogy a parlamenti többségből alakítson kormányt. Októberben audiencián fogadta a vezető liberális politikusokat: a ház elnökét, Rechbauert, a pártvezér Herbstet s az Andrassy hívének tekintett bécsi geológia professzort, Eduard Suesst.⁶⁸ Az új kormány megalakításával az eddigi pénzügyminisztert, Pretis bárót bízta meg.

Pretis feltételesen – Herbsthez írt levelének fordulata szerint –, „a császár iránt érzett kötelességtől vezetettve, s a rendszer iránti odaadásból” elfogadta a megbízatást. A végleges döntést a liberális párt magatartásától tette függővé.⁶⁹ Minisztériumába tanácskozásra hívta a képviselőház és az urak háza liberális politikusait, s elmondotta nekik, hogy az uralkodó egy „kiemelkedő képviselő” tanácsára kormányalakítással bízta meg. A kijelölt kormány nem akar annexiót és az okkupációt is felfüggeszti, mihelyt az okkupált tartományokban a nyugalom helyreállt, s mihelyt az okkupáció költségei megtérültek.⁷⁰ Pretis nagyon szerény volt: hiteljövahagyást és a véderő törvény egy esztendővel történt meghosszabbítását kérte. „A majd háromórás tanácskozás, amelynek középpontjában a

⁶⁶ *Suess*, 289–290.

⁶⁷ 1878 októbere táján mondta az uralkodó Sennyey bárónak Pesten: „Ön mindig Andrassy politikájáról beszél, ne felejtse el, kedves báró, hogy ez az én politikám.” *Rogge*, II. 443–444. Andrassy a császárnak. Kísérőlevél Pretis 1878. okt. 23-i felterjesztéséhez. HHSStA Kabinettsarchiv, Geheimakten K. 18. 1878. 27. „Meg kell még jegyezmem, hogy ha valakinek joga lenne arra, hogy ne azonosítsa magát az okkupációs politikával, ez Tisza úr volna, akit végül is sikerült meggyőzni, de aki nem szűnt meg e politikával szemben ellenvetést tenni; míg a kk. kormány az okkupáció mellett foglalt állást, legalábbis arra az esetre, ha az elkerülhetlenné válik.”

⁶⁸ *Wertheimer*, III. 205. *Plener*, II. 128–130.

⁶⁹ Pretis levele Herbsthez. 1878. okt. 15. *Molisch*, Briefe 207–208. Pretis Herbstet a kormányba való belépésre szólítja fel. Ezt Herbst elutasítja, de támogatásáról biztosítja az új kormányt. Levele Pretishez 1878. okt. 17. *Molisch*, Briefe 208–209.

⁷⁰ *Plener*, II. 129. *Neue Freie Presse*, 1878. okt. 23., 24.

boszniai kérdés állt, a nézetek teljes bizonytalanságáról, a liberális párt felmorzsolódásáról győzött meg” – jelentette Pretis császári urának.⁷¹

A haladó klub tagjai nemcsak a külügyminiszter ellen léptek fel, hanem azok ellen is, akik rész vettek a gazdasági kiegyezésben. A baloldal Herbst vezetése alatt, nem szól Pretis programja ellen, „a meghasonlás azonban, amely a kormány iránti magatartásukban mutatkozott, mihelyt a kül- vagy a belpolitikáról esett szó, semmi esetre sem teszi megítélhetővé, milyen értéket tulajdonítsunk a kormánynak ígért támogatásuknak”.⁷²

A visszaemlékezések egyenesen arról számolnak be, hogy „Herbst álnokul viselkedett” Pretissel szemben.⁷³ A pénzügyminisztériumi konferencián hirtelen, nála szokatlan indulattal fejtette ki nézetét: befejezett ténynek (ti. az okkupációnak) sem kell feltétlenül tartósnak lennie. Aggódik a jövő miatt, nem lát garanciát az okkupáció további kiterjesztése ellen. A helyzet javulása csak Andrassy visszalépésével képzelhető el. Ha Pretis azonosítja magát Andrassyyal, jöllehet belpolitikai kérdésekben egyetért vele, mégsem támogathatja. Ez a hang felbátorította az okkupáció ellenségeit, akik aztán egymás után szólaltak fel Andrassy és Pretis ellen; Pretis maradéktalanul alávetette magát Andrassy vezetésének, már a magyarokkal való gazdasági kiegyezés alkalmával sem védte kellőképpen az osztrák érdekeket.⁷⁴

A konferenciát követő napon Pretis visszaadta megbízatását. 1879 februárjáig az Auersperg kormány viszi az ügyeket, mint gyakorlatilag parlamenti támogatással nem rendelkező hivatalnokkormány.

Hálás téma Herbst szerepét vizsgálni a Pretis akció kudarcában, szokásos állhatatlanságát. Hiszen ő volt a „kiemelkedő képviselő”, aki a császárnak Pretist ajánlotta, akire Pretis a pénzügyminisztériumi tanácskozáson hivatkozott, s ő volt az is, aki felszólalásával a kedélyeket felkorbácsolta, az oppozíció szelepet megnyitotta. Herbst október elején még elégedetten tért vissza a császári audienciáról Prágába – írta Plener. De amint az Andrassy elleni sajtótámadások mind hevesebbek lettek, Herbst is aggodalmaskodni kezdett. Azt mondta, hogy „Pretissel nem fog menni a dolog”. Plener elbeszélésének hitelt adhatunk, csak nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy más események is hatottak Herbst magatartására. Az okkupáció heteiben egész Ausztriában felbolydultak a kedélyek. A konzervatívok, akik már egy esztendeje megpróbálták visszatalálni az udvari körökhöz, egyre határozottabban léptek fel a mindig oly hatásos, az uralkodónak oly kedves „államfenntartó” szerepben. Hohenwart, mint az osztrák állameszme védelmezője kiáltotta a parlamentben az okkupációt elutasítóknak: „Uraim, tépjék szét ezt a papírt és intézzenek egy feliratot Ófelségéhez, amelyben késznek mutatkoznak arra, hogy Ausztria

⁷¹ Pretis felterjesztése az uralkodóhoz. HHSStA Kabinettsarchiv, Geheimakten K. 18. 1878. okt. 23.

⁷² Uo.

⁷³ Horst levele Heinrich Pollak újságíróhoz. 1898. máj. 5. *Molisch*, Briefe 211–212. Ugyanígy ír *Carl v. Stremayr*, az Auersperg-kormány kultuszminisztere, majd az Auersperget követő átmeneti kormány miniszterelnöke. *Erinnerungen aus meinem Leben*. Wien. 1899. 58–59. Hasonló elkeseredés szól Carneri, a kiváló liberális tudós leveléből Karl Grün professzorhoz. 1879. júl. 31. Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung 141/20.

⁷⁴ *Suess*, 289–290. *Plener*, II. 129–130.

adott szavát beváltásák.”⁷⁵ – És ez éppen Hohenwart, Andrassy egykori személyes ellenfele.

Máris bekövetkezett volna az, amitől a liberálisok leginkább tartottak, hogy a szláv terület megnövekedése javítja a szlávok, s ami számukra egyet jelentett, a konzervatívok helyzetét, vagy valóra vált volna a nagy idealista Fischhof jóslata? – „Kétségtelen, hogy Bosznia megszállása által, ami tulajdonképpen szemérmes birtokbavétele ennek a tartománynak, olyan szituáció keletkezik, amelynek belpolitikai változáshoz kell vezetnie, hacsak nem akarjuk, hogy a területnövekedés veszedelmes legyen számunkra.”⁷⁶

A német liberális kormány a szlávok és a konzervatívok ellenében vezette Ausztria belső ügyeit. Ám amikor a parlamenti többségben levő liberális párt megvonta támogatását saját kormányától, amikor összeütközésbe került a dinasztia külpolitikájával, saját – 1867 óta vitathatatlan és vitatlan – államfenntartó szerepét tette kétségessé, s ezzel a napi taktikától teljesen függetlenül belpolitikai fordulat lehetőségét teremtette meg; a liberális párttal szembenálló politikai erők, a konzervatív és szláv politika útját egyengette. Vagy másként fogalmazva: az okkupációs politika, s az ezzel kapcsolatos belpolitikai válság a *dualizmust*, a két nemzet uralmán épülő alkotmányos rendszert *nem*, de az osztrák-németiség belső uralmi helyzetét valóban veszélyeztette.

Az új orientáció néhány mozzanatát jeleznénk, annak tudatában, hogy e vonatkozásban további kutatásokra van szükség. És 1878–79 politikai fordulata meg is érdemli a kutató figyelmét, hiszen a liberális kormány bukása nemcsak az osztrák belpolitika fordulata, hanem az egész Monarchiáé, s a belső történések részletesebb feltárása bizonyára Andrassy lemondásához is új motívumokkal szolgálhat.

A liberális párt megelégnülő oppozíciója a kiegyezési tárgyalások, majd a keleti krízis folyamán a másik tábor politikai szervezkedését indította el. Már Traub, a jeles cseh polgári történész publikálta *Helfertnek*, 48 konzervatív historikusának, a föderalista politikusnak az uralkodóhoz intézett felterjesztését. *Helfert* 1877 októberében figyelmeztette császárárt, hogy a küszöbön álló háborúban végzetes lehet, ha a csehek szembenállnak a birodalommal, s a bizton bekövetkező eseményekért a felelősség Auersperg kormányát terheli. „Minthogy a németek hűtlensége egyre nyilvánvalóbb – írja –, a fennálló rendszer tarthatatlan, változásra van szükség.”⁷⁷ *Helfert* nem a magányos kísérletező. Konzervatív politikusok kapcsolatot keresnek és találnak a császári kabinetirodával. 1877 novemberében merül fel először a terv, hogy a magyarbarát, tehát cseh és konzervatívellenes trónörökös Prágába utazzon cseh arisztokratákkal tárgyalni. Clam-Martiniz elvbarátai előtt kijelenti Prágában, hogy az udvari párt szóvivőitől tudja, az uralkodó várja és kívánja, hogy a csehek feladják passzivitásukat és teljes loyaltást tanúsítsanak.⁷⁸

1878 nyarán, amikor valóban sor kerül Rudolf prágai útjára, ezt „feudális körökben eminensen politikai jelentőségűnek tartják”. „Ezt az eseményt a történeti és a német

⁷⁵ „... das Wort einzulösen, das im Namen Österreichs gegeben wurde” – ez az okkupáció vállalását jelentette. Hohenwart beszédét közli: *Kolmer*, II. 448.

⁷⁶ *Charmatz*: Fischhof 322–323.

⁷⁷ *Hugo Traub*: K pádu Auerspergova Kabinetu. In: *Český Časopis Historický*. XXIX. Praha. 1923. 139–167.

⁷⁸ A prágai rendőrigazgató a helytartónak. Státní Ústřední archiv v Praze (SÚA) Presidium mistodržitelství tajne (PMT) 1878–79. K. 14. 1878. jún. 1.

nemesi párt egyesülésének kell követnie, annak a pártnak a konszolidációjához kell vezetnie, amely évek óta a korona legszilárdabb támaszának mutatkozott.”⁷⁹

A konzervatív arisztokrácia, amelynek sohasem szakadtak meg az udvarhoz, az udvari párthoz fűződő kapcsolatai, a zavaros-bizonytalan hetekben konzervatív fordulat előmozdítására vállalkozott. Elméletileg természetesen nemcsak a konzervatív politika nyitányát jelenthette a liberálisoknak a dinasztiaival kiélesedett konfliktusa. Az ócsehek vezető politikusa, Rieger 1878 júliusában levélben fordult a neves osztrák publicistához, Adolf Fischhofhoz, hogy működjenek együtt a német-szláv megbékélés ügyében. Rieger utalt arra, hogy az okkupáció milyen nagy jelentőségű a szlávok számára, s úgy vélte, éppen a szláv tartományok meghódítása kedvező alkalmat teremt Fischhof nagy eszméi megvalósítása számára. Rieger Fischhofnak „Österreich und die Bürgerschaften seines Bestandes” c. 1869-ben megjelent munkájára utalt. Rieger úgy vélte, éppen Fischhof hivatott arra, hogy egy széles körű autonomista mozgalmat indítson, amely minden oldalon a békülékeny hangulatot segíti elő, és ha ez kezdeti sikereket ér el, a korona közvetítésére is számíthatnak.⁸⁰

Ilyen előzmények után került sor Fischhof emmensdorfi házában a konferenciára, amelyen a nemzetek közti megbékélés tervét készítették elő. A tanácskozáson befolyásos újságírók vettek részt: Alexander Scharf, a Wiener Sonn- und Montagszeitung kiadója, Michael Etienne, a Neue Freie Presse tulajdonosa és mások, továbbá természetesen Rieger, lényegében az egész cseh nemzeti mozgalom képviselőjében. Október 31-én publikáltak egy nyilatkozatot, amelynek a cseh-német kiegyezés bázisául kellett szolgálnia. Az ún. emmensdorfi memorandum egy nemzetiségi törvényt szorgalmazott, amely minden tartományban védi a nemzeti kisebbség jogait, széles körű helyi önkormányzatot biztosít, választójogi reformot vezet be. A konferencia szervezői úgy gondolták, hogy a tanácskozás szelleme hat majd a liberális politikusokra, csehekre és németekre egyaránt.

Etienne-ről úgy tudták, Herbstre is képes hatni. Mielőtt Fischhofhoz utazott, valóban találkozott is vele. Herbst érdeklődött a tanácskozás iránt, de a soronkövetkező delegációs ülésre hivatkozva a személyes részvételt elutasította. Pár nap múltán azt írta Etienne-nek, hogy a prágai eseményekre tekintettel nem vehet részt egy ilyen megbeszélésen. Az történt, hogy Prágában új hidat avattak, amit a németek Rudolf trónörököséről, a csehek a történetíróról és nemzeti politikusról, Palackýról akartak elnevezni. Ez a nemzeti vetélkedés hullámát verte fel Csehországban. Herbst sem akart lemaradni a felbuzdulásban. Kijelentette, hogy nem lehet egy olyan néppel megegyezni, amely vonakodik Prága új ékességének a trónörököséről nevet adni.⁸¹

Egy pillanatra elgondolkozathat bennünket a kicsinyesnek tűnő nemzeti perpatvar, (amihez azért a kor kutatója hozzászózott) és főként az, hogy a nagytapasztalatú cseh politikus egyetlen embert talált a német liberálisok között, akihez a megbékélést szorgal-

⁷⁹ A prágai helytartó a belügyminiszternek. SÚA PMT. 1878–79. K. 14. 1878. aug. 6.

⁸⁰ Rieger Fischhofhoz intézett kezdeményező levele, amit továbbiak követtek 1878. júl. 25. *Charmatz*: Fischhof 319–322. A Rieger-Fischhof levélváltásáról: Neue Freie Presse, 1878. szept. 11., továbbá a prágai rendőrigazgató a helytartónak SÚA PMT. 1878–79. K. 14. 1878. szept. 1.

⁸¹ Az emmensdorfi tanácskozásról: *Charmatz*: Fischhof 324–334. *Josef Samuel Bloch*: *Erinnerungen aus meinem Leben*. Wien. 1922. I. 57–58.

mazó levelét írhatta, a teljes visszavonultságban élő emmensdorfi orvost, akinek nemzeti föderációt hirdető 1869-es munkája már igazi felháborodást sem váltott ki a hegemoniáját féltő németiség körében. Rieger nem volt naív, a cseh konzervatív Anton Ottokar Zeithammer a cseh klubban a következőképpen magyarázta Rieger akcióját: „Rieger számára egy pillanatig sem volt kétséges, hogy Dr. Fischhof, aki politikai tevékenységet csak mint író ember fejt ki, nincsen abban a helyzetben, hogy a szláv-német megbékélésért praktikusán tehessen valamit. Nem is az volt Rieger írásának célja, hogy Dr. Fischhofot aktív beavatkozásra bírja, hanem hogy rajta, mint a népek megbékélésének ügyében elkötelezett német publicistán keresztül a nyilvánosság előtt demonstrálja, hogy a cseh pártvezetők valóban meg akarnak egyezni a németekkel. E készség kinyilvánítására az a vitathatatlan tény adta az alkalmat, hogy a korona bár elhatározta a rendszerváltozást a szlávok javára, mégis habozik az új rendet érvényre juttatni, mert előtte lebeg a csehek abszolút kibékíthetlensége, és az az aggodalom, hogy a csehek elnyomásának a németeket veti oda, s elidegeníti őket a dinasztiaától.”⁸²

Mi sem akarunk a Rieger-Fischhof találkozáson túlzott jelentőséget tulajdonítani. Demonstráció volt, nem több, mégpedig két irányba. Rieger bizonyítani akarta, hogy a csehek hajlandók a német liberalizmussal való megbékélésre, és arra is, hogy császáruk hű alattvalói legyenek; – tüntető készség a liberális megbékélésre és a dinasztiaival való egyezkedésre. Rieger személy szerint, s az ócseh politika egésze ezt a közvetítő-köztes szerepet vállalta.

Herbst a hídavatás konfliktusra hivatkozva visszautasította a tárgyalást. Lépésének, mint az egész konferenciának szimbolikus jelentését érezzük. Herbst szembekerült Andrassy, azaz a dinasztia külpolitikájával: mert azt liberális és német meggyőződésével összeegyeztethetetlennek tartotta. Oppozíciója az osztrák liberális kormány bukásához vezetett. Hiszen amikor a liberálisok megvonták támogatásukat a dinasztiaától (sőt *már az előtt*), az uralkodó felkészült a konzervatív fordulatra.⁸³ Csakhogy Herbst elköveti a hibát, hogy egyszerre utasítja el a dinasztia birodalmi politikájának támogatását, s a megbékélésre hajló szláv nemzeti erővel való együttműködést. Ez pedig végzetes lépése az osztrák liberalizmusnak. Nem azért, mintha abban az esetben, ha Herbst aláírja a Rieger-Fischhof fogalmazta emmensdorfi memorandumot, a Monarchia demokratikus föderalista állammá alakult volna. Herbst az osztrák-németiség reálisan létező konfliktusára, a német nemzeti és az osztrák birodalmi érdekek antagonizmusára eszmeileg a német érdekek primátusának hangoztatásával válaszol; a német érdekek olyan védelmével, amely egyre kevésbé hajlandó a békülékeny engedményekre, amelyekre pedig a hagyományos liberális birodalmi felfogás, minden konzervatizmusa ellenére, sőt éppen a birodalom konzerválásának igénye következtében bizonyos készséget mutatott.⁸⁴ Elméletileg, az eszmei fejlődés szempontjából végzetes Herbst és a német liberális többség

⁸² A prágai rendőrigazgató a helytartónak. SÚA PMT. 1878–79. K. 14. 1878. szept. 1.

⁸³ Érdemes felfigyelnem arra, hogy hányszor ismétlődik ez a jelenség az osztrák politikában. Schmerling még gyözködik a parlamentben a liberális frakciókkal, amikor Ferenc József dolgozószobájában Belcrediel az alkotmány felfüggesztéséről tárgyal. A liberális többségű parlament még megajánlja Andrassynek a rendkívüli hitelt a keleti politikára, amikor az udvar mind sűrűbben fogadja a konzervatív politikusokat.

⁸⁴ Gondoljunk arra, hogy az 1867. évi decemberi alkotmány „valamennyi, a tartományokban szokásos nyelv egyenjogúságát elismeri”.

állásfoglalása. Fischhof a legendás öreg bölcs marad, akihez a bajban az okos tanácsért fordulnak, hogy a tanácsot meghallgatva és feledve mindenki a maga választotta úton haladjon.

1878 októberében a kormány végül is a parlament elé terjesztette a berlini szerződést, amelynek alapján ezt megelőzően a nyári napokban sor került Bosznia és Hercegovina okkupálására. Herbst javaslatot tett, hogy a képviselőház az adott viszonyok között járuljon hozzá a szerződéshez, ugyanakkor jelentse ki, hogy a követett külpolitikát nem tartja a Monarchia érdekében állónak; az okkupáció már eddig is óriási áldozatokat követelt, s a jövőben is súlyos terheket ró majd az államháztartásra, s folyton zavart idéz elő a birodalom államjogi viszonyaiban. Herbst indítványa felemás volt, fenntartással vett tudomásul bevezetett tényeket. A haladó klubbeli Sturmé viszont csatakiáltás: utasítsuk el a berlini szerződést! Végül mindketten kisebbségben maradtak, s a képviselőház 1879 január 29-én a berlini szerződést üdvözlő feliratot fogadott el 154 : 112 arányban. A szerződés mellett szavazott a liberális pártból a centrum klub, néhány a baloldali klubhoz tartozó képviselő; továbbá a lengyel klub és az egész jobbpárt. A német liberálisok többsége Herbst vagy Sturm mögé sorakozott.⁸⁵

Ezzel tulajdonképpen véget is ért a liberális pártnak 1875-ben a gazdasági kiegyezés megújításával kezdődő próbatétele, s a tanulság levonására hamar vállalkozniok kellett. Hiszen a nyáron sorra kerülő választások maguk követelték az elnyúló belpolitikai válság összegezését.

4. A liberálisok választási veresége

A liberális párt vezetői tisztában voltak azzal, hogy a szétforgácsoltág milyen veszélyes a párt számára. 1879 áprilisában központi választási bizottságot szerveztek a csehországi liberális politikus, Dr. Schmeykal elnökletével, aki éppen ezekben az években, amikor Herbst tekintélye jócskán megcsappant, tett szert mind nagyobb elismerésre. Az összetartozás manifesztálásának igénye ellenére a frakciók külön programot is fogalmaztak. A párton belül korántsem csak az okkupációs politika megítélésében mutatkoztak különbségek, nemcsak a 112-ek emeltek óvást, nehogy „Boszniának és Hercegovinának a birodalmi képviselőlet előzetes jóváhagyása nélkül végbevitt okkupációját tovább terjesszék”.⁸⁶ Az egész választási agitációban váratlanul nagy helyet kapott a Magyarországhoz való viszony kérdése. És hiábavaló volt az opportunus és lojális liberális vezetők minden próbálkozása a megbékéltetésre, egyes tartományi bizottságok önállóan és radikális programmal léptek fel.

A haladó klub stájerországi csoportja követelte a Magyarországhoz fűző államjogi és gazdasági viszony alapos reformját, valamint a nagybirtokos választási kúria megszüntetését. Kaiserfeld ezt a javaslatot a kétségbeesés programjának nevezte. Hiába hivat-

⁸⁵ 110 német szavazott Herbsttel és Sturmmal, 42 ellene. *Suess*, 292. *Plener*, II. 139. *Franz Kroner*: Moritz von Kaiserfeld. Sein Leben und Wirken als Beitrag zur Staatsgeschichte Österreichs in den Jahren 1848 bis 1884. Leipzig. 1888. 401.

⁸⁶ *Neue Freie Presse*, 1879. máj. 9. *Harrington-Müller*, 33.

kozott párthíveinek jobb belátására. A klub grazi konferenciáján a radikális program szerzett többséget.⁸⁷

Az alsóausztriai párthíveket július 8-ra St. Pöltenbe hívták össze. A szervező, a fiatal liberális Josef Kopp megpróbálta a nemzeti programot a liberalizmus keretei közt tartani. Így kerül szembe a konferencián nagy hangon handabandázó Schönererrel, aki általános választójogot, perszonáluniót követelt, s azt vallotta, hogy mindenütt a német nacionalista gondolatnak kell uralomra kerülnie. Kopp ijedten hátrította el a Schönerer érveket: az okkupációs politika persze helytelen volt, a delegációs törvényt módosítani kell, de a német nacionalizmus „a régi államfenntartó egységprogram feladását jelenti . . . és semmi sem veszélyesebb, mint olyan jelszavakat írni a párt zászlajára, amelyeknek hatását pillanatnyilag nem tudjuk felmérni”.⁸⁸

Más tartományokban is együtt követelték a kiegyezés reformját és a nagybirtokos kúria választási privilégiumának megszüntetését. A két követelés összekapcsolása talán bizonyos magyarázatot igényel. Ismeretes, hogy a Magyarországhoz való viszony lazítását német nacionalista csoportok követelték. Ehhez a programhoz azért csatlakozott a nagybirtokosok választási privilégiuma felszámolásának követelése, mert a német liberális nagybirtokosok (az ún. centrum klub) általában támogatták a kormányt a kiegyezési tárgyalások, majd az okkupációs viharok idején is – azaz, nem csatlakoztak a bizonyos liberális körökben megerősödő német nacionalista irányzathoz. Éppen ellenkezőleg 1879 tavaszán egy sor tartományban választási kompromisszumot kötöttek szláv nagybirtokosokkal: így Cseh- és Morvaországban, ahol a közös lista fő agitátora Richard Belcredi egykori miniszterelnök volt.

Pedig a cseh nagybirtokosok választási felhívásában a „cseh királyság államjogi helyzete” kitétel szerepelt, meg olyasmi, hogy az alkotmány „nem kizárólagos forrása a közjognak”, hanem amellett figyelembe kell venni „a történeti jog és a nemzeti igazságosság más jogi momentumait és igényeit is”.⁸⁹ Igaz, ennél konkrétabb követeléseket nem tartalmazott a Clam-Marinitz meg Lobkowitz fogalmazta felirat. Ezt a német nagybirtokosok némi habozás után magukénak ismerhették el.

A cseh tartományokban létrejött választási kompromisszumnak rendkívüli jelentőségét érezzük, és nem egyszerűen azért, mert az első kúria gyakran a mérleg nyelvének szerepét játszotta az osztrák parlamentben.

A haladó klub agitációja az első kúria ellen nyilvánvalóan *konzervatív találkozásra* sarkallta a cseh és német nagybirtokot. S az együttműködés most – nem úgy mint Hohenwart idején – az alkotmány plattformján született meg: annak hangoztatásával, hogy a decemberi, a dualista-liberális alkotmány érinthetetlen. Nem esik szó az 1871-es Alapcikkelyekről, sőt éppen a konzervatívok azok, akik a dualizmust védelmezik a fiatal német nacionalisták „árulásával” szemben, s ők adnak hangot „Ausztria egész lakos-

⁸⁷ A bécsi rendőrigazgató jelentése. HHStA Ministerium des Äussern, Informationsbüro K. 112. No. 1252/223. 1879. jún. 14. A bécsi német nagykövet jelentése: Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn (PA. AA.) I. AA. 1. No. 70. Bd. 3. 1879. júl. 14. *Plener*, II. 154. *Vesely*, 95.

⁸⁸ *Deutsche Zeitung*, 1879. jún. 9. A St. pölteni gyűlés lefolyásáról: NÖLA Präsidialakten P8 ad 788. No. 4766. 1879. jún. 19. *Molisch*: Geschichte der deutschnationalen Bewegung 106–108. *Gruber*, 72–73.

⁸⁹ A bécsi német nagykövet jelentése a csehországi választásokról. PA. AA. I. AA. 1. No. 70. Bd. 3. 1879. jún. 30.

ságában élénken élő vágnak a szembenálló nemzetek megegyezésére”.⁹⁰ Ez a magatartás egy új politika lehetőségét teremti meg, leszámolást egy korábbi axiómával, azzal, hogy a dualizmus Ausztriában is csak liberális kormánnyal tartható fenn. Egyszer csak kiderül, a változhatatlan dualizmus konzervatív koalícióval is, vagy éppen csak így tartható, a konzervativizmus nem eleve föderalista és nem eleve dualizmus ellenes, mint ahogy ez 1865-ben, vagy 1871-ben még látszott.

Ez nem teóriákat kedvelő történész következtetése. 1879. június 30-án a bécsi német nagykövet jelenti Berlinbe: itt most valami egészen új történt, más, mint Belcredi vagy Hohenwart idején, ami a radikálisok hibáján kívül kétségtelenül az új miniszterelnök, Taaffe egyes taktikájának tudható be.⁹¹

A választási eredmények nem okoznak nagy meglepetést. A liberálisok 1873-hoz viszonyítva 49 mandátumot veszítenek.

A liberálisok mandátum vesztesége az 1873. évi választásokhoz viszonyítva⁹²

Tartomány	I. kúria	II. és III. kúria	IV. kúria	Összesen
Alsó-Ausztria	2	—	1	3
Felső-Ausztria		1	1	2
Stájerország			2	2
Karintia			1	1
Krajna		3	1	4
Tirol		1		1
Csehország	10		1	11
Morvaország	9		1	10
Galícia			13	13
Bukovina	1		1	2
Összesen:	22	5	22	49

A Grazból és St. Pöltenből meghirdetett program, hogy szüntessék meg az I. kúriát, Cseh- és Morvaországban a német nagybirtokosokat a konzervatív táborba vezette. Csupán e két tartomány nagybirtokos kúriájában a liberálisok 19 mandátumot veszítettek. Ezen túl általában gyengítette a liberális pártot a nemzeti radikalizálódás. Tulajdonképpen nemzeti program volt a „német ügyel” szemben közömbös nagybirtokosok elleni támadás éppúgy, mint a kiegyezés reformjának gondolata. A radikalizálódó nemzeti program a pártot frakciókra és tartományi csoportokra bontva belülről emésztette. Taaffe miniszterelnök – császári felhatalmazással – „minden törvényes eszközt” felhasznált a

⁹⁰ Uo.

⁹¹ Uo.

⁹² PÁ. AA. I. No. 70. Bd. 3. 1879. júl. 14. A táblázatból szembeötlő a liberálisok veresége Galíciában. A 13 mandátum elvesztése részint abból származik, hogy a liberálisokat támogató ukránokkal szemben a választásokon a lengyel konzervatívok törnek előre, másrészt abból, hogy a zsidók, akik 1873-ban még az ukránokra szavaztak, 1879-ben a lengyeleket támogatták.

választások konzervatív irányú befolyásolására. És a konzervatívoknak, a hivatalos támogatáson túl, hatékony érve is akadt a fiatal német nacionalisták, sőt a 112-ek elleni érvelésben: éppen ők, a német érdekekről fecsegők nem hű fiai a hazának, hiszen osztrák patrióta nem léphet fel hazája nagysága, tekintélye és területe megőrzése-megnövelése ellen.⁹³ A nagyfokú széttagoltság, a vezetők egyenetlensége, a belső acsarkodás, a hivatalos politika agitációja a liberálisok ellen bizonyára nem egy mandátumot szerzett a konzervatív koalíciónak.

Amikor a választási eredmények deprimáló hatása alatt a nyár végén a liberális képviselők Linzbe konferenciára gyűltek, úgy tűnt, megkísérelik levonni az elmúlt esztendő tanulságait. A mintegy hetven résztvevő közös nyilatkozatot fogalmazott. „Tekintettel az új választások teremtette politikai helyzetre, valamint arra az aggodalomra, amit a kormány összetétele⁹⁴ és eddigi tevékenysége váltott ki, a felelősségre, amit a liberális és alkotmányos intézmények és Ausztria német lakossága érdekei megőrzéséért éreznek” a Linzben összegyűlt liberális képviselők kijelentik, hogy az alkotmányt fenn kell tartani és csak ezen belül lehet a nemzeti igényeknek teret engedni; meg kell teremteni az államháztartás egyensúlyát nagyarányú takarékoság, a hadi kiadások csökkentésének segítségével; a választási gyűlések során felmerült gazdasági igényeket figyelembe kell venni.⁹⁵

A konferencia az államjogi alapok sérthetlensége mellett foglalt állást, ami valójában tiltakozás volt az esetleg felmerülő föderalista törekvésekkel szemben. Tehát hagyományos liberális felfogást képviselt. Nem esett szó a dualizmusról, a delegációk megszüntetéséről, s az okkupációról sem. Ezt a programot a liberálisok minden árnyalata elfogadhatta, az nem zárta el a Taafféval való egyezkedés lehetőségét. Végül mégis döntő lépésre szánták el magukat a linziek: ha a liberális pártnak miniszteri tárcát ajánlanának, azt a párt egyetlen tagja sem fogadhatja el. Hogy ez akkor már szélmalom harc volt, mert Taaffe egészen más úton járt – Suess így ítélte meg. Mások azt mondták, hogy nem szabad minden hidat felégetni . . .⁹⁶

A konferencia nem állíthatta helyre a liberális párt egységét. Kopp határozottan leszögezte, hogy hű marad azokhoz az elvekhez, amelyek alapján őt képviselővé választották.⁹⁷ 1879. október 9-én alakult újjá a haladó klub 54 képviselőből Kopp vezetésével. Az új haladó klubhoz a 112-ek egy része is csatlakozott. A többiek megalakították a liberális klubot a régi baloldali klub és baloldali centrum maradék embereiből, 91

⁹³ Az uralkodó már februárban elmondja a bécsi német nagykövetnek, hogy Taaffera, az akkor még belügyminiszterre nagy szüksége van. Az ő feladata, hogy a választásokat konzervatív irányba tereje. PA. AA. I. AA. 1. No. 70. Bd. 2. 1879. febr. 25. „Úgy hírlík, a kormány minden alkotmányos eszközzel befolyásolja majd a választást” – jelenti Reuss Bécsből. PA. AA. I. AA. 1. No. 70. Bd. 2. 1879. máj. 12. Taaffe személyes befolyásáról szól az 1879. júl. 14-i jelentés is. Ld. a 87. sz. jegyzetet.

⁹⁴ 1879. febr. 15-én Dr. Karl von Stremayr, az Auersperg-kormány volt kultuszminisztere veszi át a kormány vezetését, belügyminisztere Taaffe gróf lesz. A választások után, aug. 14-én Taaffe lesz a kormány elnöke.

⁹⁵ Deutsche Zeitung, 1879. szept. 1.

⁹⁶ A bécsi német nagykövet jelentése a linzi képviselőgyűlésről. PA. AA. I. AA. 1. No. 70. Bd. 3. 1879. szept. 1. Molisch: Geschichte der Deutschnationalen Bewegung 109–110. Gruber, 74–76. Suess, 298–300.

⁹⁷ Gruber, 77.

képviselővel. A két frakció azt azért elhatározta, hogy „az állami egység, a szabadság és a jogok azon kérdésében, amelyek az alkotmányban vannak lefektetve” együttesen járnak el.⁹⁸

Hiába a vádaskodások, s az osztrák-német politikában ritkább magaemésztések. A választások, s az azt előkészítő gyűlések alpesi nagyvárosokban, s morva községekben egyaránt bizonyították: a liberális osztrák-németség egy része megvallotta, sőt hirdette, nem érzi jól magát a dualista Monarchiában (ebben a maga teremtette rendszerben). S az elmúlt esztendők még egy, az előzőnél nem kisebb tanulsággal jártak: a nemzeti program – gondoljunk a grazi és a St. pölteni I. kúria elleni kirohanásokra, Schönerer általános választójog-követelésére – társadalmi radikalizmusban (vagy álradikalizmusban) juthat kifejezésre.

Hogy mindez csak kezdet? – Igen, így van. De itt, 1879-ben látjuk egy döntő fordulat kezdetét. A dinasztia számára világos lesz, hogy a 67-es dualista rendszer német liberális kormány nélkül is tartható. Az osztrák-német liberálisok pedig a dinasztiával, Ausztria más, feltörekvő nemzeteivel való folytonos kompromisszum kényszerűségéből egyetlen menekvést látnak, a német nacionalizmust. Hogy ez mennyire igaz menekvés, hogy társadalmi-nemzeti hegemóniájukat jobban biztosítja-e, mint a hagyományos osztrák patriotizmus (minden megalkuvásával), azt a következő évtizedek döntenek el. A liberális kormány 1879-ben megbukik, a liberális párt nem. Az osztrák liberalizmus a vezető hivatalokban, a diplomáciai szolgálatban, a sajtó és a kultúra különböző területein szinte változatlanul őrzi pozícióit a dualizmus egész korszakán át. Nem a liberalizmus bukik meg, csak az a liberális gondolat, amely 1873-ban még pártot toborzott és amely olyan magától értetődőnek tűnt: „Mint elfogadhatatlant utasítom vissza, hogy a nemzet a szabadság felett állna . . . ha a mi nemzetünk valóban hivatott arra, hogy az ausztriai nemzetek élén álljon . . . akkor erre a munka gyümölcseként hivatott, és nem azáltal, hogy vezető szerepét proklamálja.”⁹⁹

Е. Шомоди: Австрийские либералы и проблемы дуализма во второй половине 70-ых гг. XIX в. (Резюме)

Автор статьи изучает тот вопрос, каким образом немецкая буржуазия в Австрии, которая осознала и приняла к сведению в 1861 г., что в Габсбургской Монархии только система дуализма обеспечивает сохранение ее национального и социального господствующего положения, выступила против существующего строя империи со середины 70-ых гг. XIX в.

Либеральная партия немецкой буржуазии 70-ых гг. XIX в. не была единой. Ортодоксальные-либералы настаивали на старой либеральной программе, на дуализме, равно как и на том понимании, что в Австрии руководящая роль немецкой национальности осуществляется без всяких правил, в последствии исторического развития, превосходства духовных и материальных продуктов. Они провозглашали, что декларированный национализм может быть гибельным для многонациональной Монархии. Но выступившее 70-ых гг. XIX в. молодое поколение, либералы-неологи объявляли первенство национальной идеологии над либераль-

⁹⁸Pa. AA. I. AA. 1. No. 70. Bd. 4. 1879. nov. 3. A bécsi német nagykövet szerint a liberális klub vezetője Eduard Suess professzor. A jelentés figyelemre méltónak tartja, hogy egyik klub programjában sem szerepel a grazi és a St. pölteni határozat két legfontosabb pontja: a nagybirtokos kúria és a delegáció reformja. Ld. továbbá: *Harrington-Müller*, 31–35. *Zachar*, 629–631.

⁹⁹Ld. az 1. sz. jegyz.

ными правами. В 1873 г. они основали самостоятельный парламентальный клуб, так называемый прогрессивный клуб, в рамках либеральной партии.

Во второй половине 70-ых годов XIX в. произошли два значительных политических события, в ходе которых очевидно обнаруживались различия во взглядах двух либеральных фракций. Во время переговоров по экономическому соглашению молодые выступили за ликвидацию системы делегации; они хотели осуществить персональную унию с Венгрией, чтобы таким образом подготовить более тесное соединение с Германией. Оккупация Боснии-Герцеговины создала противоречие в рядах либеральной партии, которое вело наконец к падению либерального правительства.

Автор статьи придает большое значение политическому перевороту 1879 г. Приход к власти и укрепление консервативного правительства после выступления молодых либералов против дуализма, доказывает, что дуализм можно сохранить и при помощи консервативной коалиции или даже только таким образом, дуализм не требует либерального управления обеих сторон Монархии, как это призывалось в первое десятилетие дуализма и в Цислейтании и Транслейтании.

É. Somogyi: The Austrian Liberals and the Problems of Dualism in the Second Half of the 1870's
(Abstract)

The article discusses the problem of how the Austrian-German bourgeoisie, having realized and acknowledged in 1867 that the dualist system alone is able to secure their ruling position in national and social respect in the Habsburg monarchy, turned against the existing order in the empire from the middle of the 1870's.

The liberal party within the Austro-German bourgeoisie was not homogenous in the 1870's. The orthodox liberals stuck to the old liberal programme, the dualism, and to the concept of the leading role of the Germans in Austria being justified by historical development and the cultural and material superiority of the Germans, and no special decrees and orders were necessary to maintain it. They believed that the proclamation of nationalism might be fatal to the multi-national monarchy. The new young liberals of the 1870's, however, advocated the primacy of the national thought over the liberal rights of freedom. In 1873 they formed an independent club within parliament, the so-called „progressive club” in the framework of the liberal party.

In the second half of the 1870's two significant political events occurred, in the course of which the differences of the two liberal factions were openly demonstrated. During the discussion of the economic compromise the young politicians stood for the abolition of the system of delegates, and wanted to create a personal union with Hungary, making by this a closer union with Germany attainable. The occupation of Bosnia-Herzegovina also created a serious disagreement within the party leading finally to the fall of the liberal government.

The author attributes great significance to the 1879 turn in political life. The existence and growing strength of the conservative government coming to power after the anti-dualist attack of the young liberals proves that dualism can be maintained also by means of a conservative coalition (or probably exclusively in this way), it does not presuppose liberal government in both parts of the monarchy, as it had been believed on both sides of the Laitha river in the first decade of dualism.